

**Пам'ятки історії та культури
Вінницької області:
словникова частина**

Вінницька обласна державна адміністрація
Вінницька обласна рада
Вінницький державний педагогічний університет імені
Михайла Коцюбинського
Інститут історії, етнології і права
Обласна робоча група тому Зводу пам'яток історії і культури
Вінницької області

**Пам'ятки історії та культури
Вінницької області:
словникова частина**

Вінниця 2011

УДК 94(477.44) (03)
ББК 63.3 (4Укр – 4Він) я 2
П48

Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина
/Упорядники: Ю.А.Зінько, М.Р. Мудраченко та ін. – Вінниця, 2011.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 1 від 30 вересня 2011 р.).

Відповідальні за випуск: Ю.А.Зінько, А.О.Калінчук

Упорядники:

С.М.Василюк, А.В.Войнаровський, С.Д.Гальчак, С.О.Гусєв, Ю.А.Зінько, О.В.Зінько, А.О.Калінчук, П.М.Кравченко, О.А.Коляструк, В.В.Кононенко, В.А.Косаківський, О.І.Криворучко, Ю.В.Легун, А.К.Лисий, В.М.Мазур, О.А.Мельничук, І.П.Мельничук, Т.А.Мельничук, М.Р.Мудраченко, В.І.Петренко, Т.П.Пірус, А.М.Подолінний, М.В.Потупчик, І.М.Романюк, О.І.Роговий, О.Г.Рудик, І.М.Смірнов, Ю.С.Степанчук, А.І.Сторожук, Т.Р.Соломонова, В.А.Тучинський, С.О.Царенко, Л.П.Ящук

Рецензенти:

- доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського О.К.Струкевич;
- директор Вінницького обласного краєзнавчого музею К.І.Висоцька

У виданні подано перелік пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування Вінницької області. Опис пам'яток містить назву об'єкта, його адресу, видову належність та час створення, а також додаткову, роз'яснювальну інформацію.

Праця є результатом підготовчого етапу створення «Зводу пам'яток історії та культури України» по Вінницькій області.

Для істориків, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією подільського краю.

ISBN 978-617-533-042-5

ЗМІСТ

Від упорядників	
«Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина» як історичне джерело... ..	
Археологічні пам'ятки м. Вінниці	
З історії пам'яткоохоронної діяльності на Вінниччині.	
Пам'ятки археології.....	
Пам'ятки історії.....	
Пам'ятки архітектури та містобудування.....	
Пам'ятки монументального мистецтва.....	

ВІД УПОРЯДНИКІВ

"Не можна любити того, чого не знаєш", – писав свого часу наш земляк, письменник Михайло Стельмах. Пам'ятки історії та культури і є тими свідками минулого, які ми постійно зустрічаємо у нашому буденному житті. Їх вивчення, збереження та популяризація допомагає нам усвідомити себе єдиною нацією, аналізувати пройдений шлях, глибоко ознайомитися з життям народу. Не випадково пам'яткознавство як галузь наукових досліджень інституалізувалося тільки у роки незалежності України.

Одним з головних проектів пам'яткоохоронної діяльності в країні на сучасному етапі є підготовка "Зводу пам'яток історії та культури України" – першого енциклопедичного науково-довідкового видання про всі відомі на її території нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, ландшафту, науки і техніки, монументального та садово-паркового мистецтва.

Концептуальна основа "Зводу" була вироблена після отримання Україною незалежності, відходу від ідеологічних кліше, суб'єктивних уподобань та однобічних оцінок, введення до наукового обігу нових документів та матеріалів та їх критичного переосмислення. Основним критерієм відбору пам'яток до цього унікального видання було їх значення для розкриття вирішальних етапів історичного, соціально-економічного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. При підготовці "Зводу" приділялася увага всім історичним періодам, значимим явищам та персоналіям крізь призму пам'яток історії та культури.

Географічне розташування України на межі "двох світів", двох цивілізацій перетворило наш край в арену спустошливих війн, в яких постійно гинули культурні скарби. Терени колишньої Брацлавщини, може як ніяка інша земля, відчули вагу цих утрат, тому схоронність місцевої історико-культурної спадщини набуває особливого значення. Для підготовки "Зводу" пам'яток по Вінницькій області 2005 року було сформовано обласну редакційну колегію, редакційну раду та авторський колектив, які презентують даною працею перші підсумки своєї роботи.

Згідно з вітчизняним законодавством об'єкти культурної спадщини поділяються на:

археологічні – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідторним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

історичні – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортацій та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народу;

об'єкти монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

об'єкти архітектури – окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються ознаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів;

об'єкти містобудування – історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей;

об'єкти садово-паркового мистецтва – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

ландшафтні – природні території, які мають історичну цінність;

об'єкти науки і техніки – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

Деякі пам'ятки культурної спадщини можуть поєднувати риси декількох типів пам'яток. Такі об'єкти вважаються *комплексними*.

Пропоноване видання містить статті-довідки з історії краю крізь призму збережених історико-культурних пам'яток, історичного огляду пам'яткоохоронної діяльності на теренах нашого краю та словника-довідника пам'яток (понад 5 тисяч об'єктів). До складу словника увійшли об'єкти історико-культурної спадщини, котрі занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України згідно з рішенням Кабінету Міністрів України (щодо об'єктів національного значення) або відповідного центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (щодо об'єктів місцевого значення), а також певна кількість об'єктів, які досліджені впродовж останнього часу та визначені фахівцями як пам'ятки історико-культурного значення, але ще не включені до Реєстру.

Словник-довідник складається з чотирьох розділів: пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва. Кожний розділ сформовано за принципом адміністративно-територіального поділу та абеткою назв населених пунктів. Опис пам'яток містить назву об'єкта, його адресу, видову належність та час створення, а також додаткову інформацію, що пояснює або уточнює значущість пам'ятки.

Наступним етапом роботи над "вінницьким" томом "Зводу" має стати написання статей до кожної пам'ятки історико-культурної спадщини України. Упорядники будуть вдячні за пропозиції і побажання щодо вдосконалення змісту словника. Свої пропозиції просимо надсилати на адресу: 21100 м.Вінниця, вул. Острозького, 32, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

«ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: СЛОВНИКОВА ЧАСТИНА» ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Вінниччина є одним із найбагатших на історичну спадщину регіонів України. Впродовж століть на її території відбулась велика кількість різноманітних подій. Перебуваючи на перехресті землеробської і скотарської культур, східної і західної цивілізацій, подільська земля залишила чимало пам'яток життя і діяльності різних етнічних спільнот, з-поміж котрих панівне місце займають представники українського етносу. Аналізуючи особливості регіональних аспектів культурної акумуляції та виснаження, варто наголосити, що значна частина матеріальних пам'яток історії краю були втрачені внаслідок численних військових кампаній, якими густо насичена історія краю. Тому сьогодні вкрай важливим завданням є організація збереження пам'яток історії, археології, архітектури і мистецтва. Облік та збереження культурної спадщини мають важливе значення для об'єктивної реконструкції минулого краю та України, патріотично-виховної роботи.

За існуючим нині адміністративно-територіальним поділом, переважна частина Вінницької області входить до такого історико-географічного регіону, як Поділля. Географічно його межі визначають басейном Південного Бугу та лівобережжям басейну Дністра. Поділля – це край, що охоплює частину Центральної та Південно-Західної України. Він розташований між річками Дністром, верхів'ями Горині, Случі, Росі, Кодими. У центрі Поділля розташована значна водна артерія - Південний Буг.

Більша частина Вінницької області розташована на Волино-Подільській та Придністровських височинах. Поверхня її – підвищене плато, яке понижується в напрямку з північного заходу до південного сходу. За характером рельєфу територія області – хвиляста рівнина, порізана численними долинами річок, ярами і балками, особливо на території південних районів.

В області густа мережа річок, які належать до басейнів Південного Бугу, Дніпра та Дністра. За повноводністю та протяжністю (320 км) першість має Південний Буг, який на Вінниччині має понад 30 приток. На межі з Чернівецькою областю та Республікою Молдова протікає Дністер, найбільшими притоками якого є Лядова, Мурафа, Жван, Серебря, Немія.

На Вінниччині поширена лісостепова рослинність. Переважають широколисті мішані ліси. Найбільш поширені дерева – граб, клен, липа, ясен, дуб, сосна, ялина; серед кущових рослин – ліщина, шипшина, глід, терен. Налічується більше тисячі видів рослин. Характеризується різноманітністю тваринний світ регіону, особливістю якого є поєднання представників лісової і степової фауни. З птахів найбільш поширені граки, ворони, галки, сороки, шпаки, синиці, дрозди, сови, дятли, солов'ї. У лісах водяться зайці, куниці, лисиці, дикі свині, козулі, борсуки. Зрідка зустрічаються олені, лосі, вовки. На берегах водойм мешкають видри, норки, по водоймах мешкають дикі гуси, качки, лебеді.

На території краю зареєстровано понад 800 родовищ різноманітних копалин – вапняки, мергелі, піски, глини, фосфорити, граніти. В Козятинському і Липовецькому районах є поклади каоліну. В області виявлено також запаси торфу та незначні поклади кам'яного і бурого вугілля.

Вінниччина відома родовищами мінеральних вод, в тому числі родоновими та мінеральними водами Хмільника; понад сторічну історію має мінеральна вода «Регіна» (Мурованокуриловецький район).

В області переважають чорноземні ґрунти, також зустрічаються сірі та світло-сірі опідзолені. Зима – м'яка, літо – тепле, середня температура січня становить – 4 - 6 ° С, у липні - + 18 - 20 ° С. Середня річна норма опадів становить 550 - 600 мм на рік. Ґрунтово-кліматичні умови, а саме, теплі весна та осінь, помірна вологість сприяють заняттю землеробством, садівництвом та скотарством.

Назва Поділля, яка вживалася в географічному, адміністративному і політичному розумінні, походить з давньоруської назви «Пониззя» (південно-західна частина Київської Русі). Таку назву з IX до першої половини XIV ст. носив наш регіон. З кінця XII ст. назва поступово змінюється на Подол, Поділля, яка з 60-х років XIV ст. остаточно утверджується в юридичних документах, а згодом і в побутовому вжитку. Обидві назви означають – Русь дольна, країна долин, Поділля, на відміну від сусідньої Русі гірської, Прикарпаття. Територія Поділля складалась по-різному, змінюючись залежно від політичних обставин.

Територія Поділля була заселена людьми, починаючи з давнього кам'яного віку. Мустьєрські пам'ятки відомі в селі Суботівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Продовжуючи займатись полюванням на мамонта, дикого коня та зубра, жителі Поділля наприкінці мустьєрської епохи поступово переходять від первісного людського стада до роду, що об'єднував групу родичів по материнській лінії. Родова община стала в порівнянні з первісним людським стадом більш згуртованим виробничим колективом. У період пізнього палеоліту (38—10 тисяч років тому) кількість населення, що проживала на Поділлі, збільшується, орієнтовно тут проживало від 300 до 500 чоловік. Свідченням цього є значно більша, в порівнянні з раннім палеолітом, кількість стоянок. Стоянки пізнього палеоліту (ориньякської, солютрейської та мадленської епох) відкриті археологами поблизу сіл: Нагоряни, Озаринці, Яришів, Яруга Могилів-Подільського району Вінницької області. В епоху пізнього палеоліту мешканці Поділля далі вдосконалюють техніку виготовлення кремінних знарядь. Від довгастих призматичних за формою нуклеусів вони відщеплювали пластини, які в результаті додаткової обробки перетворювалися в скребки, різці, вістря, скобелі, ножі. На Дністрі було чимало прекрасної сировини для виготовлення знарядь.

Удосконалення кремінних знарядь і поява їх нових форм сприяли дальшому розвитку полювання, збільшенню його продуктивності. Пізньопалеолітичне населення Поділля вже мало можливості створювати певні запаси їжі. Це приводило до осідання людей в даній місцевості на досить тривалий час, свідченням чого є тривалі постійні людські поселення в епоху пізнього палеоліту на Дністрі та Південному Бузі.

Початок мезолітичної епохи (приблизно 10—8 тисяч років тому) співпадає на території Поділля, як і в Європі загалом, з закінченням льодовикового періоду. Клімат поступово наближається до сучасного. Вкриваються лісами землі, які на етапі пізнього палеоліту нагадували тундру, в лісах з'являються нові види тварин: благородний олень, лось, зубр, бурий ведмідь, кабан та інші. Зникнення крупних тварин вимагало від людини нових засобів полювання та нової зброї для полювання на будь-якого звіра, особливо дрібного. Були

винайдені лук та стріла. Стародавні жителі Поділля від облавного полювання на крупних тварин переходять до полювання на дрібних не стадних тварин. Мисливці цієї епохи мали можливість часто змінювати місце поселення. Тому їх стоянки, здебільшого, невеликі. Озброєні луками і стрілами, племена епохи мезоліту продовжували займатися полюванням і збиранням, набуває поширення й рибальство.

Приблизно в VI - V тисячоліттях до н. е. племена, які населяли Поділля, вступили в заключну фазу кам'яного віку — новий кам'яний вік (неоліт), що тривав до рубежу IV - III тисячоліть до н. е. З цією епохою на території краю пов'язаний розвиток землеробства і скотарства. Були приручені бик, свиня, вівця і коза. Населення вирощувало культурні злаки, головним чином ячмінь та пшеницю. Від того часу збереглися пам'ятки Буго-Дністровської неолітичної культури, залишки якої є поблизу сіл Скибинці Тростянецького району і Сокільці Гайсинського району Вінницької області. Археологи відкрили там неолітичні поселення. Основними типами жител були наземні будови. Вони мали кам'яні вогнища, стіни зведені з обплетеного дерев'яного каркасу, обмазані глиною, а також двоскатну покрівлю. Жителі користувалися крем'яними сокирами, які давали змогу обробляти дерево, що було необхідно в житловому та господарському будівництві. Характерним для племен Буго-Дністровської неолітичної культури було також винайдення й поширення першого глиняного посуду (кераміки). Кераміка неолітичних племен Поділля була ліпною, мала округле або плоске дно й вкривалася горизонтальними лініями, спіральним і меандровим орнаментом.

На поселеннях Буго-Дністровського неоліту знайдено найдавніші знаряддя для обробки землі — рогові мотики. Використовувалися як мотики і спеціально виготовлені шліфовані з каменю знаряддя. Виявлені й перші кам'яні зернотерки — переконливе свідчення розвитку землеробства. Про землеробський уклад господарства свідчать також і окремі відбитки зерен злакових у глині неолітичного посуду.

На території Поділля відомі й інші пункти, пов'язані з історією неолітичних племен. Це поселення Щурівці, Самчинці, Хмільник, Саврань Вінницької області.

Матеріали досліджень Буго-Дністровських неолітичних старожитностей фіксують процес дальшого формування й розвитку тих осередків суспільної організації, які відомі як парні родини – сім'ї, що склалися лише з представників різних родів. Поселення Буго-Дністровської культури склалися, очевидно, з невеликих груп одного племені. Групи неолітичних поселень із земельними ділянками, що до них прилягають, перебували, мабуть, під юрисдикцією племені. Вищою ланкою у суспільстві була матріархальна родо-племінна організація. Говорячи про етнічну історію Буго-Дністровських неолітичних племен, вчені вважають, що завершальна фаза їх проживання співпала з формуванням давньої мовної індоєвропейської єдності. Дальший розвиток індоєвропейців на землях Поділля припадає вже на добу міді та бронзи.

У добу енеоліту (IV - початок II тис. до н. е.) племена лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя почали використовувати мідь. Ця доба представлена у краї широко відомою Трипільською культурою. Трипільські племена IV-III тисячоліть до н. е. проживали головним чином на землях Правобережної України та Молдови. Матеріальна та духовна культура трипільських племен сформувалася в умовах досить складних взаємовідносин, що

склалися між місцевими неолітичними племенами і переселенням на ці землі задунайського, балканського населення. Трипільські поселення досить густо вкривали землі Подністров'я та Південного Побужжя.

Селище дуже раннього етапу трипільської культури (початок IV тис. до н. е.) досліджено поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району. На Південному Бузі ранньотрипільські пам'ятки відомі у Тростянці, Шкуринцях, Ладижині.

Детально досліджувалося поселення розвинутого Трипільля в с. Кліщів (лівобережжя Південного Бугу у Тиврівському районі). У процесі розкопок відкрито 48 жител і 17 господарських споруд. Речовий інвентар типовий для пам'яток першої половини III тисячоліття до н. е.

До пізнього етапу трипільської культури на Поділлі (друга половина III тис. до н. е.) теж належить значна група пам'яток, розташованих, крім с.Кліщів, у Печері, Сандраках, Стратіївці. У цей час жителі поступово переходять від великих глинобитних жител до напівземлянок. В кераміці з часом зникає розписний посуд, з'являється прикрашений відбитками шнура та ямками, що є однією з характерних ознак пізньотрипільських пам'яток.

Матеріали досліджень пам'яток трипільської культури свідчать, що населення Поділля, як і Південно-Східної Європи загалом, вже знало не тільки мотичне, а й орне землеробство. Землю трипільці могли неглибоко зорювати за допомогою дерев'яного рала і парної упряжки великої рогатої худоби. Вони культивували м'яку та тверду пшеницю, ячмінь, просо, бобові. Тваринництво представлено у трипільців всіма головними сільськогосподарськими видами. Дані розкопок фіксують також, поряд із землеробством та скотарством, розвиток ремісничої діяльності населення в умовах родоплемінного ладу. У трипільському суспільстві вже розпочалося виділення таких напрямів общинного ремесла, як здобування кременю і виготовлення з нього різноманітних знарядь, керамічне ремесло. Йдеться, таким чином, про виділення відповідної общинно-ремісничої галузі виробництва у трипільців.

Серед трипільських пам'яток Поділля представлені і матеріали які свідчать, про духовну культуру населення IV-III тис. до н.е. До найбільш масових належать керамічні вироби, які у своїх орнаментальних мотивах відбили комплекс досить складних ідеологічних уявлень населення. Стародавні землероби доби міді висловлювали в орнаментах розписного посуду ряд понять: зміну дня і ночі, світла і темряви, зміну пори року. В їхньому лексиконі, очевидно, вже були: небо і земля, сонце, зоря, місяць, холод і спека, дощ і вітер, поняття часу, послідовність подій.

В орнаментиці трипільської кераміки зображені різні символічні знаки, пов'язані з землеробським характером господарства і певним розумінням світу. Це, головним чином, зображення сонця, місяця та рослинності. Розумова діяльність давніх землеробів-трипільців приводить їх до перших синтезованих уявлень про природні явища і світ у цілому. Разом з цим в ідеологічних уявленнях населення Поділля доби міді простежується й безсилля перед природою, що зародило відповідні серії релігійних аграрних обрядів.

У зв'язку з цим укажемо, що на більшості трипільських поселень Поділля виявлені залишки жертovníків, що розміщувалися в житлах. Це вимазані з глини підвищення округлої, прямокутної та хрестовидної форми. З жертovníками пов'язуються цілі серії глиняних жіночих

статуеток, які уособлювали ідею родючості, господарського благополуччя. Цікаво, що в глині жіночих статуеток трапляються відбитки зерен злакових культур. Отже, обожнювання жінок було, очевидно, в першу чергу пов'язано з ідеєю про родючість.

Про релігійні вірування трипільських племен IV—III тис. до н.е. розповідають і місця захоронень, які були обваловані невеликими кільцевими насипами, що символізували, очевидно, сонце і були пов'язані з поклонінням йому.

Трипільські племена Поділля внесли значний вклад у розвиток продуктивних сил населення Південно-Східної Європи. Матеріальна і духовна культура стародавніх землеробів залишала настільки рельєфний слід, що господарські, побутові та орнаментальні елементи доби міді значно вплинули на подальший розвиток культури стародавнього населення Південно-Східної Європи. Вони зафіксовані в археологічних пам'ятках ранніх слов'ян і Київської Русі, а також етнографічних матеріалах XIX-XX ст.

У другому періоді епохи раннього заліза на території України розпочалася нова епоха, позначена докорінним зламом соціально-економічних структур. На цей час припадають процеси розкладу первіснообщинного ладу й початок переходу до системи соціальної диференціації, характерної для станового суспільства. Поява додаткового продукту спричинила створення досить міцних, ієрархічно організованих об'єднань, що, в свою чергу, сприяло виділенню військово-аристократичної верхівки суспільства. В її руках відтепер зосереджується значна влада, а отже, й спроможність шляхом данницьких відносин відчужувати та привласнювати певну частину суспільного додаткового продукту. Важливе значення мали торговельні контакти із сусідами, які закупували традиційну продукцію степів (зерно, худоба), а натомість, тогочасним кочовим народам Півдня України - скіфам, сарматам – можна було продавати чи обмінювати витвори своїх ремісників, зокрема, і в першу чергу - предмети розкоші для аристократії, зброю, гончарні вироби. Степовики прагнули до мирних стосунків з античними містами-державами Північного Причорномор'я, і рідко коли політична ситуація тут загострювалася аж до воєнної конфронтації. Починаючи з VII ст. до н. е. історичний процес на території України позначений впливом давньогрецької цивілізації - як у матеріальному, так і в соціально-економічному й духовному аспектах. Це відбилося в прискоренні формування у кочовиків державотворчої традиції.

Передскіфський період представлений на Поділлі неукріпленими поселеннями, городищами (Немирівське на східному Поділлі за 40 км від Вінниці; за Геродотом, це величезне місто з дерев'яними укріпленнями, будинками, храмами. Подібні городища були побудовані на випадок небезпеки - нападу скіфів-кочовиків - там могли ховатися десятки тисяч людей зі своїми скарбами та стадами.) та курганними і безкурганними могильниками. Кургани ранньоскіфського часу досліджені біля с. Тютьки Вінницької області, на лівому березі Південного Бугу. Захоронення - трупокладення супроводжувалися тут керамічним матеріалом VIII - VII ст. до н. е. Переважна більшість пам'яток передскіфського часу на Поділлі представлена старожитностями чорноліської культури VII ст. до н. е. Вони відомі поблизу сіл Грушка, Немія, Серебря, Мервинці Вінницької області.

Цінними є пам'ятки ґрунтового могильника передскіфського часу поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району. Тут представлені трупокладення й трупопалення з цікавими

наборами кераміки, а також ювелірних прикрас VIII ст. до н. е. На правому березі Дністра відкриті залишки селищ, жертвників і захоронень ранньоскіфського часу біля сіл Дністровка і Непортове. Ці пам'ятки вказують на дальше проникнення чорноліської культури у середовище фракійських племен.

Починаючи з VII ст. до н. е. частина праслов'ян потрапила під скіфський вплив. Саме у той час у північному Причорномор'ї утворився племінний союз, відомий під назвою Скіфії. Очолили цей союз кочовики, що прийшли з прикаспійських просторів і оселилися на сході від Дніпра в причорноморських степах. У самій Скіфії праслов'янськими були терени дніпровського лісостепоного Правобережжя. Але більша частина скіфського племінного союзу складалася з автохтонного населення, що жило по Дніпру, Південному Бузі та Дністру і займалося переважно хліборобством. Геродот розповідає, що вздовж середньої течії Південного Бугу жили скіфи-орачі. Далі на північ, у верхній течії Бугу, за межами Скіфії, жили неври, землі яких називали Неврідою. Своїми звичаями вони нагадували скіфів-орачів. Неври та скіфи-орачі, як і більшість населення Наддніпрянщини, Побужжя та Наддністрянщини, склалися з ранньослов'янських племен, що походили від стародавніх слов'ян, або, як їх ще називають, протослов'ян, які здавна населяли величезні простори Східної Європи. Територія, на якій розташована тепер Вінниця, була в безпосередній близькості від північно-західних кордонів Скіфії і входила, очевидно, до складу Невриди. Це був типовий хліборобський район.

У скіфський час VII - III ст. до н. е. на території Поділля місцеві протослов'янські землеробські племена жили в основному на відкритих, неукріплених поселеннях, одне з найбільш цікавих виявлене поблизу села Яруга Могилів-Подільського району. Поряд з такими селищами у скіфський час функціонують і досить значні укріплені поселення - городища. Немирівське серед них - найбільше на Правобережній Україні. Площа його 150 га і датується воно VII - VI ст. до н. е. Городище має високий (до 9 м) вал протяжністю в 4 км і глибокий рів. Розкопки відкрили землянкові житла з глинобитними вогнищами, господарські ями та зольник. Жителі городища займалися землеробством і скотарством, вони мали міцні економічні та культурні зв'язки з містами Північного Причорномор'я, зокрема - з Ольвією.

На Поділлі відкрито чимало курганів скіфського часу. Вони відомі поблизу населених пунктів Кальник, Курилівка, Мервинці, Переорки Вінницької області.

У VII - VI ст. до н. е. більшість скіфських племен вже перебували на останній сходинці первіснообщинного ладу. Родові зв'язки все ще були сильні. Основною суспільною одиницею була родова община, що складалася з кількох патріархальних сімей. Рід, родова община володіли землею, виділяючи кожній патріархальній сім'ї ділянку землі за жеребом. Приватної власності на землю в той час не існувало. Проте у скіфському суспільстві VII - VI ст. до н. е. вже можна виявити ознаки, що свідчать про розклад родового ладу. З середовища вільних общинників - осілих землеробів - виділялася родоплемінна знать (родові старійшини, племінні вожді та ін.). Як свідчать археологічні дані, ставала все більш помітною майнова диференціація. З'являються у скіфів і раби, яких вони здобували під час численних воєнних походів. Щоправда, роль рабської праці у Скіфії була незначною. Досягнутій скіфами сходинці розвитку відповідала й організація управління у формі військової демократії. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів. Значним впливом користувалися ради родових старійшин і перш за все

союзна рада. Але особлива роль у союзі належала військовим вождям – «царям», які очолювали скіфське військо під час походів. Влада «царів» передавалась у спадщину, але кандидатури «царя» та його спадкоємця все ще затверджувалися народними зборами. Розвиток виробництва, зростаюча майнова й соціальна диференціація, що розпочалася, сприяли посиленню влади скіфських військових керівників, розвитку спадкової знаті та дійсної царської влади. Значно прискорила зміни, що назрівали у скіфському суспільстві, війна скіфів з військами перського царя Дарія I у 514 - 513 рр. до н. е. Згідно з Геродотом скіфські племена, що вступали у боротьбу з персами, склалися з трьох основних частин, угруповань. Кожну з них очолював свій військовий вождь – «цар». Один з них на ім'я Іданфірс був головним, і йому підкорялися інші вожді. Боротьба з Дарієм I, що закінчилась перемогою скіфів, сприяла зміцненню скіфського союзу племен, піднесла політичний авторитет Скіфії. Крім того, у цій боротьбі кочові племена, у першу чергу царські скіфи, виступили на захист всього союзу, чим забезпечили собі панівне становище у союзі племен. Це надало їм можливості експлуатувати землеробські племена, вимагати від них данину. Значно зміцнилася після перемоги над Дарієм I влада «царів» і військово-дружинної знаті. У підсумку на рубежі VI - IV ст. до н. е. у Скіфії, як вважає ряд скіфологів, відбувається становлення класового суспільства та виникнення рабовласницької держави. Саме у цей час скіфський цар Атей усунув інших «царів» і узурпував усю владу. Атей в IV ст. до н. е. зумів об'єднати під своєю владою майже всю країну - від Азовського моря до Дунаю, перетворивши Скіфію на могутнє царство. Центр держави Атея знаходився на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення - Каменське городище. Однак сутичка скіфів у 339 р. до н. е. з македонським царем Філіпом II закінчилась поразкою і смертю Атея. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало з IV до III ст. до н. е.

Рівень господарського життя населення Скіфії на той час був досить високим. Панівне становище в економіці займали орне землеробство і скотарство. Скіфи вирощували різні культури рослин. Скіфи-орачі сіяли хліб не тільки для власних потреб, але й на продаж до грецьких торгових факторій і чорноморських міст, а натомість одержували вино, дорогу кераміку, ювелірні вироби (основні шляхи проходили річками Дніпро та Південний Буг). Обробіток землі здійснювався за допомогою запряженого волами плуга, врожай збирався залізними серпами, зерно змолочувалось у зернотерках. Основи родоплемінної структури у скіфському суспільстві підривалися зростанням приватної власності, майновою нерівністю, розвитком рабства. У руках імущих опинялися кращі ділянки землі, пасовища, величезні стада худоби, табуни коней, раби. Ще Геродот повідомляв про скіфських багатіїв, які вважалися «найбагатішими, що користувалися найбільшим майном», і про скіфську бідноту, яка належала до «найнижчого походження». Внаслідок цього з загальної маси вільних землеробів і скотарів виділилася пануюча верхівка, до якої належали царська сім'я, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать, що зливалась з оточенням правителя, багаті торгівці. Саме у неї зосереджувалися основні багатства, джерела яких були різноманітними. Так, важливим засобом збагачення пануючої верхівки залишалися, як і раніше, грабіжницькі воєнні походи. З часом усе більшого значення набувала експлуатація вільних общинників, данників і рабів. Істотний прибуток приносила й торгівля, особливо хлібом, з грецькими містами Північного

Причорномор'я. У скіфів було, за даними Геродота, багато жерців, котрі являли собою відособлену соціальну групу, окремі категорії якої займали досить високе становище. Найбільш численну верству скіфського суспільства складали вільні общинники. Вони відбували військову службу, платили данину, виконували різні повинності. У тяжкому становищі були скіфи-орачі, які опинились у данницькій залежності від степових кочівників. Нижню сходинку соціальної градації скіфського суспільства займали раби. Як правило, вони використовувалися у домашньому господарстві, для охорони худоби. Дуже часто вони виступали як товар у торгівлі з грецькими містами.

Наочне уявлення про соціальне розшарування і класову структуру суспільства скіфів дають розкопки поховань, особливо грандіозних курганів скіфської знаті, що відомі в літературі під назвою «царські». У таких курганах археологи виявили багато золота й дорогоцінностей, дорого кераміку, зброю. Різкий контраст з «царськими» курганами складають поховання простих скіфів під невисокими земляними насипами із скромним набором речей або взагалі без інвентарю.

Скіфське царство може бути віднесено до держав рабовласницького типу. За формою правління це була одна з різновидів рабовласницької монархії. Главою Скіфської держави був цар, влада його передавалась у спадщину. Царю віддавали велику шану як за його життя, так і після смерті. Як показують розкопки царських курганів, скіфських царів ховали у глибоких і складних похоронних спорудженнях. Поруч з царем поміщали вбитих жінок або наложниць, слуг, рабів. Навколо скіфського царя утворювався апарат державного управління. Як і у багатьох інших народів, він включав до свого складу, з одного боку, найближчих родичів правителя, а з іншого - його особистих слуг, переважно військових, що забезпечувало міцну підтримку владі царя. Цим теж пояснюється особлива роль військової дружини правителя та воєначальників. Найбільш впливові помічники правителя входили до складу царської ради. Проте виникнення державного апарату не знищило повністю колишню родову організацію, її пережитки ще довгий час давали взнаки, особливо у місцевому управлінні, де зберігалися свої старійшини та вожді. Основним джерелом права у скіфів був звичай, перетворений відповідно з інтересами правлячої верхівки на звичаєве право. Скіфи, згідно з Геродотом, уникали запозичення чужоземних звичаїв не тільки від інших народів й особливо від еллінів. Скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною, тому і фіксація норм звичаєвого права не могла бути здійснена. Поряд із звичаєм досить рано з'являється й інше джерело права - правила, встановлені царською владою. Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, домашні речі, рабів. Розкопки поховань свідчать, що особисту приватну власність у скіфів становили зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Верховна власність на землю належала царю, який встановлював порядок користування пасовищами і землями. Зобов'язальне право регулювало договірні відносини міни, дарування, купівлі - продажу. Звичайно договори у скіфів скріплювали клятвою, як це робилося, наприклад, при укладенні договору знаменитого скіфського побратимства. Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. На практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися грабуванням майна, крадіжкою худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх у рабів. Шлюбно-сімейне право базувалося на принципах патріархату.

Рахування родоводу велося по чоловічій лінії. У сім'ї панував чоловік, практикувалося багатоженство. Старша жінка займала привілейоване становище. Після смерті чоловіка вдова переходила як майно в спадщину до старшого брата померлого. Нерівність у сім'ї визначалася не тільки підкореним становищем жінки, але й тим, що старші сини у випадку одруження одержували частку майна і право на виділ ще за життя глави дому, а молодший з синів ставав спадкоємцем батьківського господарства. Найбільш небезпечними злочинами у скіфів вважалися злочини проти царя (замах на життя шляхом чаклунства, непокора царському наказу). Злочином була також неправдива клятва богам царського вогнища. Усі названі злочини каралися смертю. Порушення звичаїв і відступ від віри в богів також тягли за собою смертну кару винного. Відомі злочини проти власності (крадіжка, грабіж), проти особи (вбивство, перелюбство, ображення). Найбільш поширеними видами покарання були - смертна кара, відрубання правої руки, вигнання. Довгий час у скіфів зберігалася кровна помста. Можна гадати, що справи про злочини, які не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у порядку здійснення змагального процесу.

Полювали скіфи на кабанів і оленів, про що свідчать знахідки їхніх кісток. На полювання, крім зброї, що брали з собою, вели ще й мисливських собак. Оскільки у скіфів були розвинені ремесла, багатий матеріал дають розкопки їхніх могил; але, на жаль, не завжди можна виділити їхнє власне виробництво від грецьких завізних речей через колонії чи з метрополії. Прості вироби належали скіфам, а багаті і мистецькі - грекам, хоч серед скіфів були вже власні майстри художніх виробів. Щодо зброї, то вона мала велике значення для скіфів. Зброя скіфів складалася зі списа, ножа або кинджала, лука зі стрілами, щита і лат. Списа мав ратище і наконечник. Найгостріший наконечник був залізний, або бронзовий, або мідний; формою своєю він нагадував довгий і вузький лист з ребрами посередині. Лезо меча завжди було залізне; були держало і піхви; піхви робилося з золота, заліза, кості, дерева. Мечі знаходяться звичайно в багатих могилах, а в бідних їх немає; значить, їх уживали знатні воєначальники. Сокирами звичайно билися, не випускаючи їх з рук. Вельми поширену зброю являв лук та стріли. Лук робили з дерева, стріли готували з міді, бронзи, заліза, кості. Формою своєю вони дуже різноманітні - тригранні, круглі й т. ін. Ратище було дерев'яне або очеретяне. Сагайдак шкіряний, або дерев'яний, або залізний. Захищали скіфа щит та лати або панцирі, які теж подібуються в могилах. Лати і панцири вироблялося з заліза, і рідко - з бронзи, металеві платівки нашивалося на шкіру або полотно, і мали вони форму луски. Серед посуду, що мав жертвне значення, специфічно скіфськими були бронзові казани, на досить високих ніжках, іноді зверху ще прикрашені фігурками барана, вівці, а іноді - просто орнаментом. Часто в розкопках траплялася кераміка місцевого виробу - горщики, глечики й т. ін., що своїми формами нагадує пізнішу русько-українську; мабуть, була в цих виробках наступність форм. Багатий матеріал дають розкопки і про одяг скіфів, як чоловічий, так і жіночий, і він, здається, має національні ознаки. Верхня одіж складалася з чинарки, сорочки і штанів. Чинарка була коротка, з вузькими рукавами, косими полами, що були довші спереду, ніж ззаду; деякі по краях оточені хутром. Сорочки були шерстяні, не доходили до колін і мали теж вузькі рукава. Скіфський одяг був не широкого, а вузького покрою і міцно облягав їх тіло. Шкіряний пояс стягував живіт, який мав прорізи для краси і пружку. На поясі власник носив мішок з стрілами,

лук і меч. Штани, однак, були і вузькі з шкіри, і широкі з матерії. Взувалися скіфи в шкіряні черевики, перев'язані двома ремінцями. Царі і вельможне панство носили на голові пов'язки або хутрянні високі шапки. Прості люди ходили або без шапок (улітку), або носили (взимку) башлики з верблюжої шерсті, що спускалися навіть на спину. Жінки носили на головах очіпки. Жіночий одяг складався з довгої мантії, з довгими ж, але вузькими рукавами; зверху ще вдягали накидку з товстої матерії, що нагадувала халат. Залежно від знатності і багатства на одяг нашивали багато золотих цвяшків (іноді декілька сотень). У могилах скіфських царів і панства знайдено велику силу золотих прикрас, іноді чудового художнього виробу — намиста, привісок, бубонців, браслетів, золотих гривень, перснів; сережки та шийні гривні носили навіть чоловіки але по одній сережці, як це потім було у київського князя Святослава.

Майже п'ять століть осілого життя нараховують археологи в хліборобській частині Скіфії. Але культура «скіфів-орачів» десь у III - II ст. до н. е. обривається на декілька століть - вторгається нова кочова орда. Нових володарів причорноморських степів - сарматів ще з більшими підставами, ніж скіфів, відносять до іранців. Сарматська епоха накладає на топонімічну систему завойованого краю свій відбиток: замість Скіфії з'являється Сарматія.

У перші століття нової ери на територію придніпровської частини Поділля і Прикарпаття з Причорномор'я просочується окрема група сарматського населення, яка виступає у письмових історичних джерелах під назвою язигів. Окремі сарматські могильники відкриті в селах Пороги, Северинівка. Вони фіксують проникнення на Поділля та у Прикарпаття іраномовного населення, яке з плином часу, було асимільовано у слов'янському середовищі так само, як і серед фракійців південного ареалу Прутсько-Дністровського межиріччя. В епоху перших століть нашої ери значну роль в історії населення Поділля відіграли також економічні і культурні впливи з боку Причорномор'я і римських провінцій.

Унікальним є поховання сарматської жриці I ст. н. е. в Соколовій Могилі на Південному Бузі. Її було покладено на дерев'яному помості на спині, з розкинутими руками, головою на захід. Півквадратна в плані поховальна яма, перекрита дерев'яними колодами, була випущена в курган епохи бронзи. Одяг померлої та її покривало, виготовлені з прозорого серпанку й червоного шовку, прикрашали кольорове намисто, золоті бляшки, гаптування золотом, шкіряні чобітки були обшиті золотими бляшками. Дно могили й дерев'яний поміст посипані крейдою. Археологи знайшли на кістяку й біля нього прикрашені коштовним та напівкоштовним камінням головний убір із підвісками, три низки намиста, сережки, браслети, персні, коштовні предмети туалету, культові посудини, амулети, статуетки, оригінальне бронзове люстерко із срібним позолоченим держакон, багато інших речей. Предмети поховального інвентарю походили з Близького Сходу, античних міст. До цього ж поховання, як вважають, належало й поховання коня в насипу. Пишність заупокійного обряду, наявність предметів, відомих як символи не лише знатності, а й світської влади (булава, рештки штандарта), поховання коня — все це дає підстави стверджувати, що тут похована не жриця, а представниця «царського дому». Сарматські поховання відзначаються особливими предметами матеріальної культури: ножами з вузькими держакон, біконічними та яйцеподібними пряслами, а також притаманною лише їм зброєю. У II - I ст. н. е. сармати користувалися короткими мечами з кінцевим навершям і прямим перехрестям, а потім у них з'явилися довгі мечі; з I ст. до н. е. поширилися й залізні

трилопатеві наконечники стріл. Основні форми посуду репрезентовані горщиками з кулястим тулубом, циліндричною шийкою, відігнутими вінцями вони орнаментовані горизонтальними лініями, зигзагами. Пізніше з'явилися горщики з широким дном і високими вінцями. Вживалися також глеки яйцеподібної й грушеподібної форм, із циліндричними шийками, а також бронзові казани з циліндрично-конічними ніжками. Менше знайдено місцевих мисок і зовсім мало - античного посуду. На відміну від скіфів, сармати дуже полюбляли фібули - заколки для одягу. Основу господарства переважної частини сарматських племен становило, очевидно, кочове тваринництво. Стадо складалося передусім із коней, овець, великої рогатої худоби. Частина сарматського населення займалася землеробством. Сарматська культура зникла на тлі загальної кризи суспільств раннього залізного віку, коли загинув античний світ. На цьому епоха раннього заліза закінчилася.

Унікальні скарби сарматської доби були відкриті археологами поблизу сіл Пороги, Северинівка, Писарівка Ямпільського району. Це прикраси із золота, зброя, предмети розкоші.

Скіфи і сармати зробили величезний внесок у розвиток світової культури. Завдяки їхній близькості до античної цивілізації в писемних джерелах залишилося дуже багато відомостей про духовне життя цих народів. У скіфів і сарматів остаточно склалася релігійна система, що проходила раніше ступені свого розвитку. На ній відбилися їхні життєві умови, їхній поділ на східних і західних. І скіфи, й сармати мали розвинуту міфологію. У зв'язку з величезною роллю війни в житті скіфів і сарматів та наявністю у їхньому суспільстві потужного прошарку воїнів значне місце належало богу війни, символом якого виступав меч. Скіфи споруджували жертovníки з хмизу із прикріпленим нагорі старовинним залізним мечем, а сармати встромляли меч у землю й поклонялися йому. Постійні військові сутички, пошуки шляхів виживання у боротьбі проти ворогів послужили основною причиною виникнення мистецтва, що одержало назву скіфського й сарматського звірино-го стилю. Він полягав у зображенні хижаків, сцен їхньої боротьби, шматування ними здобичі, руху загальною, в тому числі й кругового. Значна частина таких зображень на предметах із коштовних матеріалів (насамперед із золота), знайдена в найбільших скіфських курганах, може бути пояснена скіфськими міфами. Існує думка, що певна кількість коштовних предметів у звіриному стилі виготовлена скіфськими та сарматськими майстрами. Проте під впливом на скіфську культуру греків із VI ст. до н. е. значення звірино-го стилю зменшується (в сарматів мало місце його своєрідне відродження), поширюються зображення сцен із грецьких міфів. У скіфів та сарматів збереглася основна частина рис поховального обряду, які утвердилися ще в епоху бронзи: два призначення поховального обряду (одне - для знаті, друге - для простолюду), астральна й космічна символіка, котра забезпечувала потрапляння душ на небо, антропоморфні скульптури тощо. Останнім часом зроблено висновок щодо ритуального характеру пограбувань курганів і сарматів ще на стадії їх добудови, оскільки предмети, забрані з могили, вважалися священними. Очевидно, найважливіше значення духовної культури скіфів і сарматів полягало в тому, що вона стала своєрідним містком між Азією та Європою, між давньою й сучасністю, зберігши частину рис ранньозалізного віку.

Таким чином, VII ст. до н. е. - IV ст. н. е. населення тогочасного Поділля прожило останню епоху древності - ранній залізний вік. Це була й остання епоха економічного та

соціально-політичного домінування степового тваринницького населення за поєднання ресурсів Степу та Лісостепу.

Лісостепова смуга Правобережної України з рубежу перших століть нової ери була заселена ранньослов'янськими племенами, про які є вже перші письмові історичні свідчення. Типовими пам'ятками ранніх слов'ян були старожитності зарубинецької культури, поширені головним чином у Подніпров'ї. Зарубинецькі пам'ятки були відкриті на Південному Бузі і у Подністров'ї, де вони мають сильні впливи з боку пшеворських і гето-фракійських старожитностей. На Південному Бузі П. Хавлюк відкрив залишки зарубинецьких поселень поблизу сіл Мар'янівка та Носовець Гайсинського району, які датуються I ст. н.е. Зарубинецькі селище і могильник були відкриті цим же дослідником поблизу с. Рахни Гайсинського району.

У Середньому Подністров'ї відкрито поселення Бернашівка Могилів-Подільського району. Зарубинецькі ранньослов'янські племена Лісостепу II ст. до н. е. – II ст. н. е. займалися орним землеробством і приселищним скотарством. Житла зарубинецьких племен - це наземні або злегка заглиблені в ґрунт невеликі прямокутні будови. В приміщеннях виявляються залишки печей або вогнищ з каменю та глини. Поблизу жител, а іноді у заглибленнях під їх долівкою, розміщуються господарські споруди і ями. Вони служили для зберігання зерна та інших продуктів. Про розвинуту, як на ті часи, систему землеробства свідчать відбитки зерен проса, ячменю, м'якої пшениці жита, полби, гороху, конопель та інших культур на окремих зразках зарубинецької кераміки. Про орну техніку землеробства безпосередньо свідчить знахідка залізного наральника на селищі в Круглику. Осілий землеробський характер засвідчують також знахідки кісток великої рогатої худоби та свиней на поселеннях зарубинецької культури. У суспільстві землеробських ранньослов'янських зарубинецьких племен вже виділяються ремесла, зокрема залізобне, бронзолварне та ювелірне. Населення Поділля рубежу і перших століть н.е. мало інтенсивні торговельні та культурні зв'язки з містами Північного Причорномор'я та центральноєвропейськими культурними осередками.

Господарське життя та побут епохи відображено на прикладі черняхівського поселення в с. Косанове Гайсинського району. Тут розкопано рештки двох наземних жител. В одному з них була піч-кам'янка. Зібрано типовий речовий матеріал II-V ст. н. е. Також були проведені розкопки черняхівського могильника. Досліджено 121 захоронення. Поховання здійснено за двома обрядами - трупоспалення й трупопокладення. Тут також виявлено групу багатих за речовим інвентарем поховань. Зокрема, в одному з жіночих захоронень знайдено срібну шийну гривну та кільця, шість керамічних посудин, дві бронзові пряжки, кістяний гребінь, дві бронзові фібули, різні намиста. Поряд з такими захороненнями на косанівському, як і на інших черняхівських могильниках Поділля, було виявлено чимало бідних, безінвентарних захоронень. Крім названих, на території Поділля вивчалися й інші черняхівські могильники с. Клекотина Шаргородського району. В період з II ст. до н.е. – до II ст. н.е. на території Поділля (доба слов'янської Зарубинецької культури) мешкало близько 115 тисяч осіб (в середньому на 1 кв. км мешкало від 2 до 3 осіб).

На території Поділля зафіксовано близько 300 пунктів, у яких знайдено римські срібні монети. У переважній більшості вони зв'язані з черняхівськими поселеннями та могильниками. Зафіксовані й цілі скарби римських монет. Вони виявлені в селах Грабовець (80 монет),

Забужжя (100 монет), Переорки (400 монет), Погоріла (450 монет), Комсомольське (800 монет), Богданівка (770 монет), Горішківка (74 монети). Виявлені на Поділлі римські монети свідчать не тільки про головні напрямки зовнішньої торгівлі слов'янських племен з Причорномор'ям і Задунав'ям, а й про можливі війни з Римською імперією та про внутрішній обіг цієї монети у слов'янському суспільстві першої половини I тисячоліття н. е. Наявні монетні скарби яскраво засвідчили нагромадження багатств у руках племінної знаті. Отже, йдеться про інтенсивний процес майнового розшарування, що мав місце серед черняхівських племен. Про соціально-економічне та політичне життя тогочасного населення свідчать і письмові документи. Йдеться, зокрема, про повідомлення Йордана, що в 70-х роках IV ст. н. е. остготський король Вінтар вів війну із слов'янами, на чолі яких стояв Бож і 70 наближених до нього осіб-вельмож. Вказане письмове історичне свідчення давньогерманського автора VI ст. н. е. фіксує напівдержавний характер черняхівського суспільства. На базі черняхівських племен і утворився Антський (східно-слов'янський) союз державного типу, який у першій половині I тисячоліття нової ери займав лісостепові землі межиріччя Дністра — Дніпра. Територія Поділля, безсумнівно, входила до складу Антського військово-політичного утворення. Таким чином, давнє східнослов'янське населення Поділля, як і інших суміжних районів Правобережної України, створило у першій половині і середині I тисячоліття нової ери необхідні передумови для формування державності. Але внаслідок гунської та аварської навал цей процес в середині I тисячоліття н. е. уповільнився. Дальші напрями формування держави у східних слов'ян пов'язані з наступним періодом — з третьою чвертю I тисячоліття нової ери. Після Великого переселення народів та пов'язаних з цим військових дій і як наслідок - економічного занепаду та міграції кількість населення краю зменшується та повертається до показників початку тисячоліття. На Поділлі у той час могло мешкати від 96 тисяч до 129 тисяч населення.

У середині I тисячоліття н. е. слов'яни стають широко відомими в Європі. Особливо активізується їх роль в VI ст., коли вони взяли участь у Балканських війнах. У суспільстві черняхівських племен — прямих історичних попередників ранньосередньовічних слов'ян V-VIII ст. — разом з елементами домашнього рабства існували вже і зародки ранньофеодальних відносин, особливо у зв'язку з появою приватної власності на землю. Цілком закономірно, що і у наступну епоху третьої чверті I тисячоліття н. е. в слов'янському суспільстві продовжували співіснувати елементи рабства, раннього феодалізму й пережитки родоплемінної структури. В II – V ст. на теренах краю мешкали, на основі підрахунків І.Винокура, близько 140 тисяч чоловік. Середня густина населення становила від 2,5 – до 3,75 чоловіка на 1 кв.км.

Зовнішньополітичні потрясіння середини I тисячоліття н.е., безсумнівно, вплинули на матеріальну та духовну культуру слов'янських племен взагалі і Поділля - зокрема. Основною причиною цих відчутних змін, як вже говорилось, були гунська і аварська навали. Відбувається деяка архаїзація всієї культури, всього загального укладу життя слов'янських племен. Особливо це відчутно простежується при вивченні масової кераміки. На зміну високорозвинутим формам гончарського виробництва черняхівців приходять масовий ручний спосіб ліплення посуду. Очевидно, в процесі дій гунських орд були знищені важливі гончарські ремісничі центри у зоні порубіжжя степу та лісостепу. Перервалися традиційні зв'язки з Північним Причорномор'ям. Все це наклало відчутний негативний відбиток на матеріальну культуру слов'ян V-VII ст.,

особливо — на масову кераміку. Негативну роль в історії слов'янських племен середини I тисячоліття н. е. відіграли й авари. Але навіть у цих складних умовах основні галузі господарства — землеробство, металургія та металообробка - продовжували розвиватися.

За даними археологічних досліджень, у Південному Побужжі та Середньому Подністров'ї виявлено залишки понад 100 поселень V-VII ст. Для слов'янських селищ характерне розміщення на перших надзаплавних терасах, поблизу чорноземних ґрунтів та добрих пасовищ. Більшість ранньосередньовічних слов'янських селищ концентрувалася «гніздами» по 5-7 поселень, на відстані 3-5 км одне від одного. Площі, зайняті під оселі, складали на Поділлі в середньому 1,5 га. Найкраще досліджені поблизу сіл Семенки, Самчинці, Скибинці. У Семенках — 12 жител, господарських приміщень, 8 господарських ям та залізоплавильний горн; в Самчинцях - 14 жител, 2 господарських приміщення та 2 залізоплавильні печі; в Скибинцях - 2 житла, 2 господарських приміщення та кілька господарських ям. Вивчення слов'янських селищ Поділля V—VIII ст. свідчить про дальший розвиток орного землеробства і приселищного скотарства. Це означає, що господарські і побутові традиції черняхівських лісостепових племен знайшли своє продовження в історичних умовах третьої чверті I тисячоліття н. е. Цікавими щодо цього є так звані перехідні старожитності від черняхівської культури до ранньосередньовічних слов'янських пам'яток V - VIII ст. Це, наприклад, комплекси III - V ст., які добре датовані фібулами й своєрідним співвідношенням черняхівського та ранньосередньовічного керамічного посуду. Місцеве східнослов'янське населення обробляло землю за допомогою дерев'яного рала з залізним наральником. Серед сільськогосподарських культур значне місце займали пшениця та просо. Зернові культури збирали залізними серпами, обмолот хліба здійснювали з допомогою палиці й ціпка. Перемелювання зерна на борошно здійснювали при допомозі круглих кам'яних ротаційних жорен.

Утворенням у IX ст. Давньоруської держави було завершено важливий історичний період у житті східнослов'янських племен. Про політичну та воєнну боротьбу київських князів IX ст. за розширення території і зміцнення влади Києва розповідається в літописі. Під 885 р. літописець зазначив, що київський князь Олег «...с уличі й тиверци имяше рать». Однак у літописі не вказано про успішність цієї військової кампанії, що дозволяє допустити невдачі походу для Олега. Встановлення контролю над територією Пониззя було здійснено за князювання Ігоря, очевидно у 941 р. після трирічної облоги воєводою Свенельдом центру уличів Пересічня. Однак у зв'язку з відносною складністю сталих комунікацій між Києвом та територією Поділля, навряд чи Київ мав сталий та потужний контроль за цією територією. Для зміцнення політичної влади київських феодалів Володимир Святославич змінив племінні династії представниками київського великокнязівського роду. У складі Київської Русі землі Поділля перебували майже 200 років. Це сприяло прискореному економічному і культурному розвитку слов'янського населення краю. Анонімний баварський автор, географ другої половини XI ст. зазначав, що «численний народ уличів має 318 міст, а народ тиверців — 148 міст». У VIII – X ст. кількість населення краю зростає. Це було пов'язано з удосконаленням землеробства, а саме переходом до двопільної/трипільної системи. Вдосконалились й інші форми господарювання та ремесла. Чисельність громади гнізда, за переконаннями окремих

дослідників, могла зрости до 350 – 400 осіб. Відповідно, чисельність населення Пониззя в часи Давньої Русі могла становити 225 – 250 тисяч осіб. Щільність населення, ймовірно, зросла до 4 – 6 чоловік на кв. км. У середині XII ст. територія Поділля входить до складу Галицької Русі, а з 1199 р. - до Галицько-Волинського князівства. У Придністров'ї є ряд засвідчених у літописах давньоруських міст XI-XIII ст. Крім центрального міста Галицько-Волинської Русі — Галича, розташованого на території сучасної Івано-Франківської області, важливе місце посідали й інші міста Подністров'я. Це Тереховля, перша літописна згадка про яку пов'язана з князівським з'їздом 1097 р. у Любечі. В роки правління Василька Ростиславича (1092—1124 рр.) роль Тереховлі для Подністров'я надзвичайно зростає. Крім подністровського регіону, важливе місце в давньоруський період займали землі, які лежали між верхів'ями Південного Бугу, по Случі і аж до Тетерева. Вказана територія, що займала північно-західну частину Поділля й південно-східну частину Волині, відома в історичній літературі під назвою Болохівська земля. Так, в Іпатіївському літописі під 1150 р. вперше згадано про місто Болохів, яке було розташоване десь на південно-західній околиці Київської землі. У 1231 та 1235 рр. в літописі знову згадуються землі Болохівського князівства. Болохівські князі не хотіли коритися владі Галицько-Волинського князя Данила Романовича, а спиралися на силу князя Михайла Чернігівського та київського князя Ізяслава. За непокору й блокування з силами, що протидіяли Галицько-Волинській землі, Данило Романович провів каральну експедицію у Болохівську землю. Очевидно, розорення Болохівської землі Данилом не було все ж повністю спустошливим, оскільки трохи пізніше, у 1257 р., військам Данила та Василька знову довелося приборкувати Болохівську землю.

Містечко Прилука розташовано за 30 км. від Вінниці на березі річки Десна. Перша згадка про місто датується 1146 р., коли галицький князь Володимир Володаревич воюючи з київським князем Всеволодом взяв штурмом містечко. Прилука була складовим містом болохівської землі, і її особливістю було етнічне змішання місцевого слов'янського населення з осілими на цій території степовиками (чорні клобуки, берендеї, торки, кумани). Через цю територію проходили вальні тракти з Києва до Балкан, Угорщини, Чехії, Польщі. Назва «Болохівська земля» була в користуванні ще у XVI ст..

Територія краю, яка з 1226 р. відома під назвою Пониззя, входила до складу Галицько-Волинського князівства. Літописні джерела характеризують Південно-Західну Русь як регіон з розвинутою, як на ті часи, економікою. У давньоруських билинах край не випадково виступає як багата земля. На тучних чорноземах процвітало орне землеробство. При археологічних дослідженнях виявлені різноманітні сільськогосподарські знаряддя. Техніка землеробства поступово прогресувала. У XII—XIII ст. тут широко використовувався плуг із залізним лемешем та різак-череслом, в який впрягали волів. Це давало можливість зорювати важкі чорноземні ґрунти Поділля. Князі та бояри володіли численними стадами. Наявність різних видів тварин підтверджено й під час археологічних досліджень. Крім того, жителі займались мисливським промислом, рибальством і бортництвом. Високого рівня досягло й ремісничє виробництво. Археологічні дослідження зафіксували різноманітні знаряддя, які характеризують розвиток ремесел та їх диференціацію: залізні лемеші та різак-чересла, лопати, замки, цвяхи, рибальські гачки. Під час розкопок на території Поділля знайдені серпи, коси, зубила, тесла,

свердла із заліза. Чимало кам'яних круглих ротаційних жорен, а також гончарних виробів. Серед знахідок представлені й предмети озброєння: кольчуги, шоломи, мечі, сокири, наконечники списів і стріл. Особливою майстерністю відзначались ювелірні вироби: срібні з позолотою браслети-наруч, медальйони, скроневі прикраси, сережки.

Монголо-татарське нашествя призвело до розорення Південно-Західної Русі, до різкого погіршення становища селянства, дезорганізації адміністративного й господарського апарату державної великокнязівської влади. З іншого боку, частина знаті пішла на співпрацю з монгольськими завойовниками і визнавши їх владу над собою, взяла управління в свої руки.

У 1258 р. ординці організували черговий військовий каральний похід, аби ліквідувати незалежність Галицько-Волинського князівства. Сюди був направлений з ордою досвідчений монгольський воєначальник Бурундай. З того часу Південно-Західна Русь була змушена визнати себе данницею Золотої Орди, територію ж Поділля було включено до складу самої татарської держави. Завойовники наказали зруйнувати всі оборонні споруди, які давали можливість боротися проти татар. Однак, залежність Галицько-Волинської землі від Орди була меншою у порівнянні з іншими областями Русі. Після монголо-татарської навали та внутрішніх конфліктів (каральні експедиції Данила і Лева Галицьких) кількість населення зменшується. Проте на початок XIV ст. населення краю могло складати від 150 до 180 тисяч осіб.

Слід відзначити, що докорінних змін у соціально-економічних відносинах у системі феодалізму внаслідок монгольського панування не відбулося. Ординці всіляко підтримували феодальний лад, вели боротьбу проти антифеодальних настроїв. Зокрема, вони підтримували православну церкву. Про це свідчать згадки про православний монастир в Бакоті. Князівська влада стала опорою для панування Орди над Руськими землями. Уміло використовуючи чвари між окремими князями і князівствами, монголо-татари успішно заважали об'єднанню Русі.

Будівництво замків з періоду монгольської окупації на Поділлі заборонено.

В часи монголо-татарської навали руські громади Побужжя виступають вільно та автономно, немає згадок про баскаків, залози. Обов'язок сплати хлібної данини, очевидно, був не вкрай обтяжливим, враховуючи дотримання в Золотій Орді «Ясси».

У татарський період поширюється назва Поділля. В литовських і руських літописах є згадки про Подільську землю, в Золотій Орді - Подільський улус, поділений на три тьми: Кам'янецьку, Брацлавську і Сокальську. Правителі тьми були наділені повноваженнями військової, судової, фіскальної влади. Керував тьмою дідич через призначених чи обраних отаманів, які правили громадами, з яких баскаки збирали данину.

У 1359 р. відбувається розпад Золотої Орди на кілька окремих ханств. Подія співпала з піднесенням Великого князівства Литовського і його експансією на українські землі. У 1362 р. відбулась битва на Синіх Водах, де об'єднані литовсько-руські війська під керівництвом князя Ольгерда розгромили збройні сили дідичів подільської землі Хаджибея, Котлубука і Дмитра. Поділля передано синам Коріата (брат Ольгерда) Олександрю, Костянтину, Юрію і Федору: «все країни с Подолем поручил им и дал в пановане».

З 1363 р. Поділля перебуває у складі Литви (Юрій, Олександр, Костянтин, Федір Коріатовичі). У 1394 р. Федір Коріатович, не витримавши протистояння з польськими військами, втікає до Закарпаття. У 1395 р. Західне Поділля стає ленним володінням польського

шляхтича Спитка, а Східна частина перебуває у безпосередньому розпорядженні польського короля. З 1400 р. ленником Поділля стає Свидригайло. У 1402 – 1411 рр. Поділлям управляють старости, а з 1411 р. в зв'язку з допомогою Вітовта Ягайлу у боротьбі з Тевтонським орденом, Поділля повертають Литві. У 1411 – 1430 рр. краєм керують старости, призначені Вітовтом (Грабовський, Петро Монтигердович, Гедигольд, Довгїрд). Литовська шляхта обирає правителем у 1430 р. Свидригайла. Це спонукає до початку польсько-литовської війни за Поділля. 1432 р. край поділений на східну і західну частини. У 1434 р. Федір Несвізький, правитель Східного Поділля, призначений Свидригайлом, записав Короні свої держання Кремінець і Поділля з умови, що його залишать державцем цих земель. Великий князь Сигізмунд визнав у тому ж році Західне Поділля за Польщею. У 1447 р. поляки заволоділи Хмільником і Меджибіжем. Інкорпорація Поділля до складу Великого князівства Литовського в середині XIV ст. та стимуляція колонізації краю сприяла зростанню його чисельності на середину XV ст. до 280 тисяч осіб.

З середини XV ст. Західне Поділля закріплюється за польським королівством, а Брацлавщина - за великим князівством Литовським. Адміністративно-територіальний устрій литовсько-руської держави за статутом 1566 р. поділяв державу на 13 воєводств і 30 повітів, в тому числі - Брацлавське – і відповідні староства - Брацлавське, Вінницьке, Звенигородське. Очолювали староства повітовий хорунжий і маршалок, які підкорялися воєводі. Головний військовий керівник Великого князівства Литовського - великий гетьман. У кожному повіті існували три судових установи: суд земський вирішував майнові суперечки; суд підкоморський розглядав територіальні претензії; суд гродський на чолі з повітовим старостою розглядав карні справи. Для даного періоду характерною рисою є активна розбудова фортифікаційних споруд, але фактично жодна з них не збереглася до нашого часу.

Середина XVI ст. є періодом послаблення Литовської держави. Внаслідок Лівонської війни (1558 – 1583 рр.) з Московським царством Литовське князівство опинилося на межі катастрофи і змушене було піти на поступки Польщі погодившись на підписання Люблінської унії. Король і Великий князь обиралися Сеймом, Литва втратила право на самостійні дипломатичні стосунки, але зберегла ознаки державності (армія, адміністративна та фінансова система, законодавство, уряд). Всі українські землі, що входили до складу Литви, переходили під контроль польських магнатів, та де-юре включались до складу Королівства Польського. Найбільші володіння тут захопили Конєцпольські (на Побужжі 740 сіл і 170 містечок), Потоцькі, Замоїські, Любомирські, Синявські, Збараські, Четвертинські.

Спроби литовців повернути втрачені землі було здійснено після смерті Сигізмунда-Августа (червень 1572 р.), але вони не увінчалися успіхом. Ініціативною групою тут виступала українська шляхта, висунувши вимоги – збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання, збереження в діловодстві руської мови.

У другій половині XVI ст. на Поділлі інтенсивно розвивалося сільське господарство. Річ Посполита претендувала на роль головного постачальника збіжжя до Європи. Іntenсивно розвивається фільваркове господарство. Під фільварки відводиться краща земля, а їх розвиток уможливує панщина, де використовується примусова праця селян. Розгортання фільваркової системи зменшило селянські наділи, призвело до збільшення панщини, примусів і втрати

селянами права переходу. Магнати і шляхта використовують різні способи економічного і переважно позаекономічного примусу, щоб забезпечити своє господарство робочою силою. Вагомий вплив на ці процеси справила аграрна реформа 1557 р., відома під назвою «Статуту на волоки», яка встановлювала співвідношення між фільварковими і селянськими володіннями. З кінця XVI ст. проявляється тенденція до неухильного поширення фільваркового господарства на південь та південний схід Поділля. У 1629 р. у Подільському воєводстві було вже 540 фільварків. На середину XVII ст. фільварки поширюються на центральні райони Брацлавщини. Виникають величезні латифундії Заславських, Потоцьких, Конєцпольських та інших магнатів. Їм належало у Брацлавському – 80 % селянських господарств. Число малоземельних і безземельних досягло у Подільському воєводстві 40%, Брацлавському 50%.

Селяни перетворюються у безправних кріпаків, стають предметами купівлі-продажу, «дарування». На середину XVII ст. панщина утверджується на південному і східному Поділлі. Спостерігається прагнення польських феодалів ліквідувати «свободи» поселенців-колонізаторів, яких була чимала кількість на півдні та сході Брацлавщини. Крім панщини, селяни повинні були виплачувати державний податок – «подимне», давати десятину від бджіл і худоби, виконувати різноманітні повинності на будівництві та інших роботах.

Система державного устрою Речі Посполитої надавала магнатам необмежені права, які використовували їх також і в плані експлуатації селянства. Один із сучасників зазначав, що великій шляхті лише не вистачає права карбувати монету щоб стати справжніми монархами. Право власності шляхти на землю фактично освячувалося і вважалося недоторканим. Міщани ж могли володіти землею лише колективно, на підставі королівського привілею з виплатою чиншу королю. Але досить часто старости розширювали за рахунок міських володінь свої фільварки.

Збагачення краю, його інтенсивне заселення спонукало до інтенсивного будівництва фортечних укріплень. У цей же час в умовах інтенсивної експансії католицької церкви відбувається розбудова сакральних споруд. Так, у Вінниці споруджується комплекс фортечних укріплень та монастир єзуїтів, нині комплекс «Мури».

Характеризуючи становище міст, слід відзначити, що друга половина XVI – перша половина XVII ст. були часом їх швидкого економічного зростання. Насамперед, кидається у вічі їх кількісне зростання. Так, якщо у подільському воєводстві в 1583 р. налічувалося 64 міста, то через півсторіччя – 111, і в них вже мешкало 34 % населення воєводства. На Брацлавщині в 1629 р. було 122 міста, де проживало 63, 5 % населення. В першій половині XVII ст. у Брацлавському воєводстві виникло близько 100 міст і містечок. Зазначимо, що феодали були зацікавлені у заснуванні міст, тому що вони значно збільшували їх доходи. За кількістю населення можна виділити такі найбільші населені пункти, як Брацлав - 10 тисяч, Бар - близько 9 тисяч, Чернівці – 5 тисяч, Вінниця - майже 5 тисяч.

У містах і містечках Східного Поділля в першій половині XVII ст. населення належало до різних конфесій та було строкатим за етнічним складом. У Могилеві і Барі, наприклад, були вірменські колонії. У багатьох містах і деяких селах знаходились колонії татар - здебільшого це була наймана кіннота магнатів. У Могилеві проживали греки, головним видом діяльності яких, як і вірмен, була транзитна торгівля з Османською імперією. З другої половини XVI ст., особливо після Люблінської унії розпочинається інтенсивна міграція єврейського населення, які

згодом будуть займатись суборендою, торгівлею, ремеслом і стануть значною складовою населення містечок Поділля.

Міста на Поділлі відігравали важливу роль не лише як центри ремесла і торгівлі, але як і оборонні центри в боротьбі з набігами татарських чамбулів. Тому навколо них, як правило, зводилися фортифікаційні споруди, будувалися фортеці. Одним з обов'язків міщан був їх ремонт та захист від ворогів. На випадок небезпеки сюди прибували з майном селяни з навколишніх міст. Саме завдяки порівняно густій мережі міст-фортець, вдалося послабити татарські напади у 20-40-і роки XVII ст., що позитивно впливало на колонізацію півдня Поділля. Зауважимо, що татарські напади, особливо протягом першої третини XVII ст. завдали краю чималої шкоди. За підрахунками дослідників, на землях, що зазнавали нападів, селянська хата не стояла більше десяти років. Відомо, що протягом 1605 - 1633 рр. лише на західноукраїнських землях татари забрали в ясир більше 100 тис. людей і вбили більше 24 тис. Особливо спустошливими для Поділля були напади 1615 - 1618 рр.

Переважна більшість володінь на Поділлі і Брацлавщині належали магнатам. В Брацлавському воєводстві лише шість міст були королівськими, а в Подільському - сім. Становище приватновласницьких міст було гіршим, феодалі не поспішали надавати їм магдебурзьке право, а якщо й надавали, то в обмеженому вигляді. В кінці XVI – на початку XVII ст. магдебурзьке право отримали на Поділлі більше 20 міст, серед них – Вінниця.

Неповнота магдебурзького права проявлялась й у тому, що часто вїт не обирався, а призначався, але мав право набирати радників. Воєводи, старости, власники міст втручалися у міські справи, зводили нанівець самоврядність, збирали з міщан побори та змушували виконувати їх самі різноманітні повинності. Для прикладу: у Шаргороді, який отримав магдебурзьке право у 1589 р., могли ним користуватися за умови, коли діловодство буде вестися польською мовою. Жителі Брацлава змушені були, нарівні з селянами, нести грошові і натуральні повинності, утримувати замкову і польову сторожу, лагодити мости і шляхи, а ремісники повинні віддавати частину своїх виробів.

У боротьбі з феодалами, захищаючи інтереси свого виробництва і доходи від конкурентів, які прибували з села, для задоволення потреби в приміщеннях, де б продавалися товари, ремісники об'єднувалися у виробничих корпораціях – цехах. Близько 300 кравців і ткачів мали свій цех у Дашеві. У Вінниці цехові організації мали ковалі, ювеліри, лучники, гончарі, кравці, шевці, пивовари. Фактично у всіх містах Поділля були цехові організації. В харчовій промисловості розвиваються гуральництво, броварство та медоварство. Поступово вдосконалювалися ремесла, виділялися нові спеціальності, особливо у сфері обробки дерева, металу, хутра. Збільшується кількість ремісників, які працювали в галузі харчування: пекарів, булочників, м'ясників, ковбасників.

Зростання міст та концентрація в них виробництва сприяли розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. В містах і містечках відбувалися ярмарки і торги: перші кілька разів на рік, другі один - два рази на тиждень у визначені дні. По кілька разів на рік відбувалися ярмарки. Так, двічі на рік вони проходили в Уланові і Зінькові, тричі – в Шаргороді, Барі; чотири рази в Копайгороді. Тривалість ярмарків була різною за часом, деяких - кілька днів, інших кілька тижнів. Після одного ярмарку купці відразу могли потрапити на інший.

Поділля відіграло важливу роль у торгівлі худобою і зерном. Звідси активно експортували цінні сорти деревини, смоли, дьоготь, поташ, віск. Деякі міста були ключовими центрами міжнародної торгівлі. Так, у Могилеві іноземні купці торгували турецькими товарами: шовком, вином, бакалією, тютюном. Місцеві купці їм продавали шкіряні вироби, посуд, бочки, зброю. Через місто йшли торговельні шляхи до Криму і на Балкани. Були налагоджені стабільні торговельні стосунки з Молдовою. Обсяг поставок окремих товарів був досить значним.

Міське населення ділилося на три групи: патриціат; поспільство, ядро якого складали ремісники і торгівці; міські низи. Міську верхівку становили заможні міщани – землевласники, великі купці і лихварі (часто іноземного походження у великих торговельних містах). Найнижчою соціальною верствою були позацехові ремісники (партачі), підмайстри, учні, наймити, селяни-втікачі, городники, підсусідки, коморники, халупники.

У 1640 р. магдебурзьке право отримала Вінниця. Відтоді містом правив міський магістрат з шести бургомістрів на чолі з війтом. Ця установа виконувала адміністративні і судові функції. Першим вінницьким війтом був Парфен Омелянович, потім його обирали бургомістром, а в 1645 р. він був обраний війтом вдруге. З моменту отримання магдебурзького права Вінниця має свій герб і печатку. Значення міста зросло й через наявність тут резиденції єзуїтів та заснованої ними у 1612 р. школи, згодом колегії. В колегії викладали граматику, поетику і риторіку. Єзуїтська колегія знаходилась на території нового міста. Але в той же час в місті діяв і православний чоловічий Вознесенський монастир, заснований 1616 р. Турботами Петра Могили тут не пізніше 1632 р. було засновано православну колегію, про що писав Сильвестр Косів: «існування шкіл у Вінниці і Києві дипломом Владислава IV підтверджено». При колегії і монастирі активно діяло братство. Міщани-землевласники обдаровували православну колегію хуторами з ставками та млинами. Наприклад, міщанин Лукашевич передав монастиреві хутір та став з млином, оцінивши майно в заставному листі на 500 злотих. Але, незважаючи на активну підтримку громади, православна колегія, швидко припинила свою діяльність. Пояснювали це тим, що між її учнями і студентами єзуїтського колегіуму траплялися бійки, які давали привід «до бунтів і свавілля у Вінниці». Тому П.Могила перевів колегію до Гоцанського монастиря на Волині.

Істотну фінансову підтримку надавали магнати і шляхта косяолу. У 1647 р. Мартін Каліновський подарував Вінницькій єзуїтській колегії 30 тисяч злотих, їй же чернігівський каштелян Оджевольський подарував 20 тисяч злотих. На Поділлі будується велика кількість косяолів – домініканські, францисканські, бернардинські. У 1612 р. засновується резиденція ордену єзуїтів, а згодом і колегія у Вінниці, а в 1636 р. школа в Шаргороді. В Кам'янці найбільш впливовим був домініканський орден, йому належали чималі земельні володіння. З найвідоміших пам'яток тієї доби, які вціліли в тій чи іншій мірі до нашого часу, - у Вінниці - келії «Мурів» XVII ст., монастир єзуїтів, єзуїтський косяол 1610 – 1617 рр., оборонні стіни з вежею XVII-XVIII ст., під якими проходили бої козаків І.Богуна з польськими загонами, комплекс фортеці XV-XVII ст. та римо-католицький косяол 1603 р. у Хмільнику.

Однією з найважчих сторінок в історії українського народу стали події другої половини XVII ст., коли розпочалась боротьба за збереження прав та привілеїв козацтва і міщанства, розгорнувся масовий селянський антифеодальний рух, було закладено витoki української

державності. Східне Поділля опинилося в епіцентрі тих подій. У травні 1648 р. на територію Поділля вступив М.Кривонос і спочатку захопив Погребище, потім вирушив до Немирова, згодом військом козаків і посталих селян та міщан захоплено майже всі містечка Східного Поділля. Події Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького стають важким випробуванням для краю. Населення значно постраждало від військових дій, каральних експедицій та спустошливих набігів татар, перманентної зміни влади. У ході війни було понищено архітектурні споруди та пам'ятки мистецтва. Увічнюють сьогодні пам'ять про ті події такі пам'ятки: місце переправи військ Б.Хмельницького через річку Південний Буг 1652 р. та пам'ятне місце Батозької битви 1652 р. в Тростянецькому районі; могила Данила Нечая, 1651 р. в селі Черемошному Тиврівського району; братська могила жертв різні у Немирові 1648 р., козацькі сторожові могили XVII ст. в селах Мухівцях, Ситківцях, Сокольці Немирівського району, пам'ятний знак на честь Кальницького полку в Іллінцях; «Козацькі хрести» у с. Василівка Іллінецького району.

Друга половина XVII ст. для історії Поділля постала як час боротьби за волю, як чорна доба масового винищення населення регіону та його руйнації внаслідок військових дій. За спогадами очевидців край було перетворено на пустелю.

Самійло Величко пише: «Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори і горби. Всі вони правили за пристанище й поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході, одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли – зруйновані, зарослі, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише черв'їв і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздиться. Роздивившись, побачив я порослі мохом, очеретом і зіллям просторі українсько-малоросійські поля й розлогі долини, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи за його втратою, називали й проголошували поляки раєм світу – він був перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих – їх прикривало саме небо».

Численні військові дії, татарські набіги, голод, епідемії зумовили різке скорочення населення на Поділлі. Станом на 1702 р. у 1524 сільських населених пунктах Брацлавщини мешкало 4578 осіб, населення містечок, за приблизними оцінками, становило близько 103 тисяч. Особливістю адміністративно-територіального устрою була фактична відсутність поділу на повіті. Судово-адміністративні установи функціонували лише у центрі воєводства – Вінниці, їх дія поширювалася на всю територію, а тому поділ на повіті нівелювався. Межі воєводства визначалися належністю населених пунктів до парафіяльних костьолів Брацлавського і Гранівського деканатів.

За Карловицьким мирним договором 1699 р. Поділля і Брацлавщина зі складу Османської імперії поверталися до Польського королівства. Влада поставила за мету ліквідувати козацтво як фактор загрози стабільності. Ухвалою Сейму в 1699 р. було прийнято рішення про ліквідацію козацьких полків. Універсал коронного гетьмана Яблоновського наказував козакам розійтися по домівках. Місцеве населення сприйняло такі заходи влади вкрай невдоволено, розпочалися стихійні козацько-селянські заворушення. Піднято масові повстання в Могилеві та Іллінцях.

Полковники Абазин і Самусь здійснили похід і захопили Немирів, Бар, Вінницю. У 1702 р. вся територія Східного Поділля перебувала під контролем козацьких полковників. Подільська шляхта звернулася за військовою допомогою до коронного гетьмана від нападів загонів левенців, і Сейм організує похід шляхетських військ у 1703 р. під проводом гетьмана Сенявського. Самусь змушений був втекти до Палія, Абазин схоплений під Ладижином і страчений. На весну 1703 р. повстання на Поділлі було придушено.

Протест населення набирає форм втечі з цієї території до Молдови і Лівобережжя, що змушує гетьмана Яблоновського видати універсал про збереження населенню давніх прав. Шляхта була зацікавлена у відновленні господарського життя краю, тому тимчасово надаються пільгові роки, зменшується тиск на селян, створюються сприятливі умови для колонізації, яка набуває бурхливих темпів у першій чверті XVIII ст. Найбільший потік переселенців був із Волині, Галичини, північної Київщини. Місцева шляхта закривала очі на те, що часто переселялися втікачі, особи, які підозрювались у крадіжках худоби. За підрахунками, старожилами на цій території були лише близько 30 % мешканців. Особливістю колонізації була міграція польських селян, єврейського населення. Компактно оселилися в кількох місцях нашого краю російські старообрядці.

Поступово відновлюється фільваркове господарство, що стимулює зріст відробіткової ренти. Наприклад, селяни Вінницького повіту у 20-х роках відробляли 2 дні на тиждень, а в 30-х вже 5 днів і 7 злотих чиншу. Зростає кількість фільварків. Різко зменшується селянське землеволодіння - до 1/4 - 1/6 волоки.

Відповідно до перепису 1775 р., у приватній власності було 82 % поселень, державній 12,7 %, церква мала 5,3 % поселень. Відбувається зріст магнатського володіння. Наприклад, у 1788 р. Потоцький викупив Дашівське володіння (23 села) та Гайсинське староство за 1 млн. 700 тис. злотих. Господарство Чарторійського складало 49 фільварків, 16 тисяч десятин пашні, з яких збирали щорічно 400 тис. пудів зерна, сорок відсотків його споживалося в маєтку, а решта йшла на продаж. Посилюється експлуатація, свідченням чого було зростання панщини до 180-250 днів на рік. Таке становище зумовило масові втечі селян у 70-80-х рр. XVIII ст. в Новосербію та на Лівобережжя. Відбувається певний занепад міст та торгівлі, скорочується чисельність населення.

Зубожіння селян краю паралельно супроводжувалося люксуризацією життя знаті: будувалися пишні палаци, храмові комплекси. Найбільш відомими пам'ятками того часу є у Вінниці - Миколаївська православна церква (1746 р.), монастир домініканців, костьол Успіння Пресвятої Богородиці, 1758 р., а тепер Спасо-Преображенський храм української православної церкви з житловими приміщеннями; монастир капуцинів-францисканців (1741 р.), костьол Матері Божої Ангельської, 1761 р.; садиба Грохольських у П'ятничанах; палац Потоцьких у Тульчині; «Гайдамацька хата» в селі Селинцях Немирівського району; Окописько (єврейське кладовище, кін. ХУІІІ ст.) в селі Жабокрич Крижопільського району та інші.

Життя краю того часу вирізнялося активними проявами боротьби селянства проти національного та економічного гноблення, відомого під назвою «гайдамаччина».

Мешканці краю у XVIII ст. належали до різних конфесій – греко-католицької, православної, католицької, іудейської. На території краю співіснували представники різних

етнічних спільнот. Переважну більшість населення складали українці, які в абсолютній масі належали до селян, євреї, які на той час становили значний сегмент містечкового населення, поляки, які здебільшого належали до шляхетського стану.

Після другого поділу Речі Посполитої та приєднання Поділля у 1793 р. до Російської імперії утворено було Ізяславську та Брацлавську губернії. У 1794 - 1795 рр. до складу Брацлавської губернії було передано частину колишнього Подільського воєводства, з якої у 1796 р. утворено Хмільницький, Могилівський, Махнівський повіти і частково розширено територію Літинського повіту.

На початковому етапі перебування земель у складі Російської імперії зберігалася стара система адміністративного управління. Катерина II звільнила населення від частини податків на два роки. Після III поділу Речі Посполитої російська імператриця видала наказ про створення замість двох губерній (Брацлавської та Ізяславської) трьох намісництв: Брацлавського, Подільського та Волинського. 22 травня 1795 р. було затверджено адміністративний штат Брацлавського намісництва з 13 повітів: Брацлавського, Вінницького, Літинського, Хмільницького, Сквирського, Гайсинського, Тульчинського, Ямпільського, Могилівського, Махнівського, Липовецького, П'ятигірського і Бершадського. Губернським містом було визначено Брацлав, але з огляду на відсутність належно підготовлених приміщень, тимчасово центром намісництва ставала Вінниця. Значну частину території від Брацлавщини було передано Вознесенському і Київському намісництвам. Урочисте відкриття намісництв відбулось навесні 1796 р., та проіснували вони дещо більше року: у кінці 1796 р. Павло I ініціював проведення чергової територіально-адміністративної реформи, в результаті якої ліквідовувалася частина повітів, а на правобережній Україні утворювались Київська, Подільська і Волинська губернії.

У XIX ст. Подільська губернія займала площу 42 тис. км. кв. і мала в складі такі повіти – Кам'янець-Подільський, Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський. Губернський центр знаходився в Кам'янці, адміністративні функції належали губернатору. Йому також підпорядковувалися губернська судова палата, повітові справники, станові пристави. В губернії налічувалося 17 міст і 7327 населених пунктів (120 містечок). На початку XIX ст. тут мешкало близько 1258000 осіб, а в 1859 р. майже 1750 000. На Поділлі був високий відсоток кріпосних: напередодні реформи 1861 р. 59,5 % мешканців губернії були кріпосними, лише 3,7 % селян сплачували оброк, всі інші виконували панщину, не було жодного випадку відпуску на волю селян.

З початком XIX ст. більшість панських маєтків намагається перевести господарювання на товарно-грошові відносини. На середину XIX ст. площа посівів збіжжя зросла вдвічі, продаж хліба на початку XIX ст. сягав 36 % від вирощеного, а в 1854 р. – 60 %. Набуло розвитку тваринництво, в поміщицьких маєтках налічувалося 300 тис. тонкорунних овець, у 1845 р. на базі вівчарства діяло 65 суконних фабрик, у кожному повіті було не менше 10 кінних заводів. Важливого значення набуває цукрове господарство: у 1840 р. – 8 заводів; 1847 р. – 25; 1852 р. – 32. Цукровим буряком засаджують 16 % території, через кілька років – 22 %. У 1845 р. в губернії діяло 488 промислових підприємств, в 1860 р. – 246. В основному на підприємствах

Поділля виробляли сап'ян, свічки, папір, капелюхи, сукно, шкіру, мило та інше. Однак у загальному балансі на середину XIX ст. промислова продукція становила тільки 5%. Протягом 1825 – 1865 рр. втричі зростає міське населення – купці, міщани, ремісники, дрібні торговці. Кількість крамниць зростає з 300 до майже 2 тис., лавок з 700 до 2,5 тис. Важливе місце продовжує належати ярмаркам і базарам. У 1817 р. в Подільській губернії збиралося 250 ярмарків (10,6 % від усіх в Україні). 6 ярмарків збиралося у Вінниці.

У 1818 – 1821 рр. на Поділлі розгортає свою діяльність підпільна дворянська організація «Союз благоденства», центром управи якої був Тульчин (штаб 2-ї російської армії). 1821 р. Тульчинська управа оголошує себе Південним товариством. Саме тут П.Пестель підготував програмовий документ «Руську правду», яким передбачалося здійснення корінних змін в державному устрої. Активно розгорнули свою діяльність польські політичні сили. У 1831 р. на Поділлі було розпочато повстання польських патріотів. Втім, повсталі зазнали поразки, але це не зупинило їх подальшої боротьби, що спонукало російську владу до антипольських заходів в освіті, адміністративній сфері. Численні скарги селян на поміщиків обумовили генерал-губернатора Бібікова провести заходи, що сприяли б протистоянню між польськими панамі та українськими селянами. У 1847 - 1848 рр. була проведена «Інвентарна реформа», за положеннями якої зменшувалась тривалість відробіткової ренти, селянським господарствам у користування виділялося по шість десятин землі. Було закріплено за селянами земельні наділи, зменшено панщину до 2-3 днів на тиждень.

Кризові явища в соціально-економічному житті поставили Російську імперію перед необхідністю проведення реформ. Першочергове значення надавалося реалізації аграрної реформи та скасуванню кріпосного права. У 1858 р. відкрито підготовчі комітети до проведення реформи.

Даний період в історії нашого регіону, а саме перша половина XIX ст. презентований такими пам'ятками, як поміщицькі садиби на території області, релігійні споруди (православні і католицькі храми, синагоги), приміщення польської гімназії 1814 - 1832 рр. у м. Вінниця (нині корпус Вінницького художнього музею). В цю історичну епоху з Подільським краєм пов'язані імена видатних українських письменників Степана Руданського, Анатолія Свидницького, Марко Вовчок.

Проведені реформи 60 - 70 - х рр. XIX ст. в Російській імперії створили передумови для прискореного соціально-економічного розвитку краю. Було скасовано кріпосне право, наділено селян земельними ділянками за викуп, припинено рекрутські набори та запроваджено загальну військову повинність для чоловіків. Особливістю Подільської губернії було значно пізніше запровадження структур місцевого самоврядування - земств. Це було пов'язано з домінуванням серед заможних та привілейованих верств населення польської шляхти, і керівництво Російської імперії побоювалось, що земства в цих регіонах можуть перетворитися на осередки боротьби польських патріотичних сил з царським урядом. Тому земства будуть утворені лише на початку XX ст.

Перепис населення, проведений в 1897 р. в Подільській губернії вказує на понад 3 мільйони населення. По щільності населення Поділля посідало друге місце в імперії, поступаючись лише Московській губернії. Населені пункти розподілялись наступним чином: 17

міст, 118 містечок, 1383 села, 68 слобод, 15 колоній, 102 хутора. Населення м. Вінниці на момент перепису складало 30 тисяч. Етнічний склад був такий: 80 % - українці, росіяни - 5,2 %, поляки - 2,3 %, євреї – 12,2 %. Дані перепису вказують і на освітній рівень мешканців Подільської губернії – грамотних функціонально (тобто тих, хто вмів читати і писати) - 15, 5 %; у містах 33,8 %; 0,06 % мали вищу освіту, 0,56 % середню. Втім, завершення XIX – початок XX ст. є досить динамічним періодом в житті регіону. Звільнення від кріпосної залежності та отримання селянами землі за виплату зумовили процеси прискореної соціальної диференціації, спонукали значну частину селян до заробітчанства. Спираючись на дані перепису 1897 р. можна визначити характер зайнятості мешканців краю: 75,4% працювала в сільському господарстві, 7,4% - в промисловості. 91,2 % губернії складало сільське населення, 8,8% проживало в містах (дані на 1915 р.). У промисловості 98 % становили харчова і переробна галузі.

Важливою віхою в історії краю стала побудова залізниць, які істотно вплинули на промисловий розвиток та урбанізаційні процеси. Перша залізнична гілка Балта – Одеса вступила в дію у 1865 р. У 1871 р. було налагоджено залізничне сполучення між Києвом і Одесою. Мережа залізниць розбудовувалась досить швидко: за їх густотою Поділля поступалося тільки польським землям у складі Російської імперії. Швидко розросталися стратегічні залізничні вузли – Жмеринка, Козятин. Нова транспортна система позитивно позначилась на собівартості товару і сприяла вкладенню інвестицій та розбудови промисловості, в основному пов'язаної з аграрним комплексом. Так, на зламі XIX – XX ст. у Вінниці було збудовано насінневий завод «Товариства Раббетте і Гізеке», у 1910 р. було закладено суперфосфатний завод, який 1912 р. дав першу продукцію. У тому ж році почала працювати взуттєва фабрика «Ястреб». У Вінниці збудована тепла електрична станція, було пущено в експлуатацію трамвайну лінію. В цей період по містах губернії будуються чавуноливарні заводи, підприємства харчової і переробної промисловості. Порівняльний аналіз кількості населення міст і чисельності робітників станом на 1910 р. вказує на незначний відсоток робітничого класу: у Вінниці – 52,2 тис., Проскурові – 28 тис., Гайсині – 12,1 тис. Лише 18 % всіх робітників працювала постійно, решта зайняті 2-3 місяці на рік. Всього робітничий клас Поділля нараховував у 1910 р. близько 40 тис. (інші губернії: Чернігівська – 29,7 тис., Полтавська – 23,3 тис., Волинська – 19,3 тис.), з них майже 15 тис. працювали на залізничному транспорті на великих вузлових станціях, в першу чергу Жмеринці і Козятині.

Серед мешканців міст і містечок достатньо великим був відсоток кустарів – майже 78 тис. (50% ткачі, 14 % чоботарі, 13% обробка дерева). Ще один соціальний прошарок – ремісники - 104 тис. (гончарство, ковалі, столярна справа). Інші категорії – будівельники 18 тис., сільськогосподарські робітники - 132 тис., прислуга і сфера послуг - майже 40 тис.: всього робітників різних категорій і тимчасових заробітчан близько 426 тис.

Після реформи 1861 р. змінився розподіл земельних володінь: напередодні першої світової війни він був таким по губернії: поміщицька – 33,19 %, державна власність – 6,6 %, заможні селянські господарства – 15%, середняцькі та дрібні господарства 45 %. Кількість поміщицьких маєтків, що займали площу більше 500 десятин, була найбільшою серед губерній України – 820. Найбагатшими латифундистами були родини Сабанських – 63,3 тис. десятин, Потоцьких – 43,8 тис. десятин. Середньо статистично посівна площа селянського господарства

становила 2,1 десятини, заможного – 146 десятин. 64 % селянських господарств не мали ніякої худоби, 60 % належного реманенту.

Формується новий прошарок на селі, який поступово претендує на роль головного виробника товарної аграрної продукції - заможне селянство. Так звані за радянською термінологією «куркулі» склали до 10 % від усього селянства регіону. Прискорило цей процес проведення аграрної реформи головою уряду російської імперії А.Столипіним у 1906 - 1910 рр. Але процедура купівлі землі була досить складною. Існували пільги при здійсненні даних угод для «щирих православних» і відповідно простежувався негатив до поляків, іновірців та неблагонадійних; євреям заборонялося купувати землю у приватну власність і вони претендували лише на оренду. Для купівлі землі існували черги: винятком становили чиновники.

Зріст населення зумовив зниження земельного наділу: 1877 р. – 6,7 десятин, 1905 р. – 3,8. Звідси – заохочення владою міграції на Далекий Схід і до Сибіру. За 1896 - 1910 рр. з теренів краю виїхало 76452 осіб. Але важкі кліматичні умови, специфіка господарювання змусили у 1907 - 1914 рр. повернутися 33 тисячі селян-переселенців.

У 1905 - 1907 рр. край був охоплений революційними подіями. На Поділлі першими застрайкували робітники залізниць і металообробних підприємств. Участь у страйку взяли 15 тисяч робітників навесні 1905 р., поширеними були селянські акції непокори, які вилилися в підпали маєтків. Всього на Поділлі відбулось 475 виступів селян. Восени 1905 р. працівники вузлових залізничних станцій – «загасили маневрові паровози, вивели з ладу телефон і телеграф... Рух товарних поїздів і роботу станцій припинено». Втім, були і прибічники монархічної влади. Осередки «Союзу архангела Михайла» (чорносотенці) діяли у 75 населених пунктах Поділля. Мали місце в окремих випадках єврейські погроми. Проте, впровадження в життя столипінського плану придушення революції, діяльність військово-польових судів збили революційний запал. Ситуація на теренах краю була стабілізована.

З розвитком земств на початку ХХ ст. здійснюються заходи, спрямовані на покращення стану охорони здоров'я, будуються земські лікарні та аптеки, пропагуються здоровий образ життя та дотримання гігієни. Хоча у цілому становище було не вельми втішним: на початок ХХ ст. майже на 4 мільйони мешканців губернії припадало 228 лікарів, 342 медичні сестри, на обліку було 2259 лікарняних ліжок. З іншого боку, в порівнянні з кріпосницькою добою це був крок уперед.

У цей час під протекторатом православної церкви розбудовується мережа початкової освіти. На початок ХХ ст. функціонувала майже тисяча парафіяльних шкіл. Педагогічну освіту мешканці краю могли здобути в учительському інституті, який почав працювати у 1912 р. і є найстарішим вищим навчальним закладом міста, та в учительській семінарії, що з 1909 р. була переведена до Вінниці. У 1912 р. Вінницькі педагогічні курси для жінок дали перший випуск учителів початкових народних училищ. Діяло два міських училища, в 1911 з бюджету міста на народну освіту було асигновано майже 18 тисяч карбованців, з них на церковно-парафіяльні школи – 1800 карбованців.

Істотний вплив на розвиток освіти у місті здійснювало земство, яке розпочало свою діяльність у 1911 р.: більше третини земського бюджету витрачалось на освіту. Земство утворило комісію з народної освіти, до якої ввійшли прогресивні і високоосвічені діячі: В.

Боржковський, Й. Лозинський, Д. Маркович. Комісія зніщувала перехід обов'язкового початкового навчання дітей. Започатковано літні педагогічні курси, земські стипендії отримували студенти педагогічних навчальних закладів. Істотно увага надавалась відродженню української національної школи.

Земства сприяли розвитку мистецтва та освіти на місцях, але не меншим у цій сфері був вплив приватних осіб. Так, в наприкінці ХІХ ст., Ц.Вайнштейн, вінницький купець, виділив чималу суму на побудову реального училища, згодом заповів все своє рухоме та нерухоме майно на розвиток навчального закладу.

Чималий внесок у розбудову міста Вінниці зробив художник, педагог, колекціонер, патріот В. Коренєв. З 1896 р. він працював вчителем малювання в реальному училищі, організував художню студію, яку через кілька років нагородили золотою медаллю на ІІ Всеросійській виставці у Санкт-Петербурзі. Весною 1910 р., за підтримки графа Т. Грохольського та ще деяких заможних вінничан, В. Коренєв організує училищний клуб з водних видів спорту, який переростає в справжнє спортивне містечко: причал для човнів, два басейни (один для малюків), трамплін, крикет, кегельбан, гімнастичний майданчик. Як наслідок - у 1912 р. училище отримує золоту медаль з фізичного виховання у Петербурзі на Всеросійській виставці гігієни. Розташовувався спортивний клуб на островах Бугу від Кумбар до Пятничан.

З Подільським краєм в період від реформ до початку Першої світової війни пов'язано чимало знаменитих людей. У маєтку Вишня під Вінницею жив і працював лікар із світовим визнання Микола Пирогов. Тут працювали і творили Михайло Коцюбинський, Кирило Стеценко, Микола Леонтович, Михайло Старицький, Олена Пчілка.

З найвідоміших пам'яток тих часів на сьогодні на теренах Вінниччини можемо назвати: пам'ятні знаки на честь скасування кріпосного права 1861 р. в селах Андріївка і Лозова, пам'ятний хрест на честь 900 - річчя хрещення Русі в селі Політанки Шаргородського району, комплекс будівель чавуноливарного заводу початку ХХ століття у місті Хмільнику, земська аптека у місті Тульчин початку ХХ ст., палац Ярошинського у Тиврові, де творили М.Леонтович та К.Стеценко, будинок земської лікарні в селі Новофастові Погребищенського району 1912 р. Збереглося приміщення синагоги у селі Плискові. Знаменною пам'яткою є маєток родини фон Мекк у Браїлові, де творив великий композитор П.Чайковський. Збереглося приміщення гімназії у Немирові, будинок окружного суду по вулиці Грушевського, будинки жіночої гімназії, міської думи, публічної бібліотеки, реального училища по вулиці Соборній, будинок, де мешкав Михайло Коцюбинський по проспекту, який нині носить його ім'я у місті Вінниці. Загалом варто наголосити, що значна частина пам'яток була знищена у вихорі війн та революційних потрясінь ХХ сторіччя.

З початком Першої світової війни край стає прифронтовою зоною. Значна частина працездатного чоловічого населення була мобілізована на службу до армії і флоту. Війна, крім іншого, різко загострила соціальні проблеми, що існували в суспільстві, але на її першому етапі, коли домінуючими були ура-патріотичні настрої, конфлікти не проявилися. На 1917 р. 50 % подільських селян перебувала в діючій армії, виникла гостра нестача тягової сили через мобілізацію худоби для потреб війни (близько 40% волів і коней). Зменшення робочих ресурсів

зумовило скорочення посівних площ, в цілому по губернії на 17 %. Різко знизилась врожайність, занепадає тваринництво. Бурхливо прискорюється соціальна диференціація, зростають ціни на продовольство та товари широкого вжитку. У 1916 р. порівняно з 1914 р. ціни на продовольство зросли на 242 %, на товари широкого вжитку - на 213 %. Війна істотно погіршила ситуацію на теренах краю, хоча, характеризуючи громадські настрої, варто підкреслити, що ситуація загалом була спокійною. Лютнева революція 1917 р. для багатьох подолян була несподіваною подією.

Важкі випробування припадають на долю подолян в роки революції та громадянської війни 1917-1921 рр. Досить частими ставали зміни політичної влади, які часто супроводжувалися соціальними потрясіннями. Мешканцям краю довелося пережити багаторазову зміну влад, виснажливі реквізиції, пограбування. Територія краю неодноразово була ареною кровопролитних боїв між військами УНР, ЗУНР, Добровольчої армії, Червоної армії, анархістських і партизанських загонів, формувань самооборони, військових підрозділів Австро-Угорщини, Німеччини, Польщі і Румунії. Край потерпав від червоного і білого терору, продовольчих розкладок, здійснюваних більшовиками, масових єврейських погромів. Наслідками революції і громадянської війни в економічному відношенні було спустошення краю, занепад господарства; змінилась соціальна структура населення - більша частина привілейованих при Російській імперії його верств або ж загинула, або ж виїхала за кордон; у політичному аспекті територія сучасної Вінниччини опинилась під контролем більшовиків, але достатньо сильним на початку 1920 - х років був опір новій владі.

Меморіальними знаками відзначено перебування на теренах краю в роки Першої світової війни, революційних подій та національно-визвольної боротьби військових керівників і політичних лідерів, поховання воїнів, вшанування видатних осіб.

Встановлення радянської влади на теренах краю, її діяльність у 1920-1930-х рр. характеризується визначальними рисами: - жорсткою адміністративно-командною системою; новим адмініструванням території – розформуванням у 1923 р. повітів і створенні округ, скасуванням у 1925 губернського устрою та утворенні у 1932 р. Вінницької області; розгортанням перманентних політичних репресій; зубожінням населення та голодоморами 1921 – 1923 рр. і 1932 - 1933 рр.; активною пропагандою атеїзму. В роки голодомору 1932 - 1933 рр., за оцінками В.Васильєва, померло близько 500 тисяч мешканців області. В цей період Вінниччина була прикордонним регіоном СРСР, тут будували довготривалі оборонні точки та інші оборонні споруди «лінії Сталіна» (Могилів-Подільський та Летичівський укріплені райони), поставали промислові підприємства.

Цей період в історії зафіксовано у пам'ятних знаках жертвам голодоморів, політичних репресій. Збереглися частково залишки оборонних споруд 1930 - х років, архітектурні пам'ятки.

Однією з найбільш трагічних сторінок в історії нашого краю є події Великої Вітчизняної війни. З початком війни 22 червня 1941 р. ситуація в краї істотно загострюється. Місцеве партійне керівництво виявилось морально неготовим до кампанії. Розпочалися заходи по мобілізації, організація боротьби з диверсійними загонами. Втім, обласна партійна номенклатура із запізненням розпочала проведення евакуації, адже сталінське гасло закликало до війни на ворожій території, а з іншого боку, наступ вермахту та його союзників здійснювався стрімкими темпами.

Вже у кінці липня 1941 р. територія Вінницької області була окупована. 19 липня було укладено договір між Німеччиною та Румунією про передачу останній у тимчасове володіння так званої Трансністрії, адміністративно – територіальної округи з частини південно-західних українських земель, в тому числі і районів Вінницької області на південь по лінії Могилів-Подільський – Жмеринка – Бершадь: Могилів – Подільський, Краснянський, Шаргородський, Яришівський, частини Жмеринського і Барського, Бершадський, Брацлавський, Чечельницький, Ободівський, Тростянецький, Тульчинський, Шпиківський, частково Крижопільський, Чернівецький, Ямпільський. 20 серпня нацистським командуванням було утворено рейхскомісаріат «Україна» з центром у місті Рівному, складовою частиною якого став генеральний округ «Волинь – Поділля», до якого входили частина земель Барського, Мурованно-Куриловецького, Копайгородського та Яришівського районів. До генерального округу «Житомир» рейхскомісаріату були включені такі території Вінниччини: Гайсинський, Турбівський, Джулинський, Теплицький, Іллінецький, Липовецький, Плисківський, Калинівський, Комсомольський, Уланівський, Козятинський, Самгородокський, Погребищенський, Літинський, Хмільницький, Дашівський, Оратівський, Немирівський, Ситковецький, Вороновицький райони та частина Жмеринського району. На окупованій території було запроваджено нову систему урядування, головною метою представники окупаційних властей вважали забезпечення ефективного господарювання. Були засновані районні та гебітскомісаріати, призначені коменданти. Діяли управи, сформовані з місцевого населення, які переважно займалися організацією економічного виробництва. У румунській зоні були призначені претори, а по селах - старости. Запроваджувалася комендантська година в залежності від пори року. Особливий режим безпеки було запроваджено в районі ставок Гітлера та Герінга. Ставка Гітлера «Вервольф» була розташована за 8 кілометрів від Вінниці між селами Стрижавка та Коло-Михайлівка, Герінга «Штайнбрух» - поблизу села Черепашинці Калинівського району.

З початку окупації розгорнулись репресії проти комуністів та євреїв. Упродовж другої половини 1941 - 1942 рр. було винищено або вислано у табори смерті значну частину єврейської громади. На території області було створено 127 гетто, 9 таборів примусової праці для євреїв, 19 концентраційних таборів для військовополонених.

У зв'язку з дефіцитом у Німеччині трудової сили здійснювався вивіз населення на роботу. За роки окупації було депортовано до III Рейху 78650 мешканців області з окупованих нацистами територій, і 1388 осіб з території Вінниччини, включеної до Трансністрії. Було запроваджено загальну трудову повинність, яка в німецькій зоні охоплювала вікові межі від 18 до 45 р., у румунській - від 16 до 40 р. Порушення трудової дисципліни жорстоко каралися, тривалість робочого дня становила до 12 годин на добу, запроваджувалися окремі податки на худобу (включаючи котів і собак) та навіть на окремі види майна, наприклад – рушник, ковдра, простирadlo. В 1942 - 1943 рр. фіксуються факти голоду, набувають поширення епідемічні захворювання. Була запроваджена система заручництва з метою не допустити розгортання партизанського руху: за вбитого німецького офіцера передбачалось знищити 50 мирних мешканців, за солдата - 25, за старосту чи поліцая - 20.

Партизанський рух на теренах краю активізувався лише восени 1943 р., напередодні наступу радянських військ. Діяли представники націоналістичних українських сил.

У часи окупації в області діяло 10 розвідувальних шкіл абверу, формувалися частини Російської визвольної армії, донські козаці підрозділи які співпрацювали з нацистським режимом.

Після визволення збройними силами СРСР Києва та Житомира війська 38 армії з важкими боями продовжували наступ на Вінницькому напрямі. 24 грудня після інтенсивної артилерійської і авіаційної підготовки війська 38 загальновійськової (генерал К.Москаленко) та першої танкової армії (генерал М. Катуків) розпочали наступ в напрямі Вінниці та Липовця. На другий день наступу передові частини вступили на територію Вінницької області. 28 грудня звільнили Козятин, 9 січня 1944 р. – Липовець, 68 і 241 стрілецькі дивізії зайняли Вороновицю і Комарів. 10 січня танкісти 8 механізованого корпусу форсували Південний Буг і прорвалися в Жмеринку, а 11 танковий корпус зайняв ст. Яришівку і перерізав залізницю на ділянці Вінниця-Жмеринка.

У той же час частини 18 армії вели важкі бої в районі Комсомольського та Уланова. Вимотані і знекровлені боями з переважаючими силами ворога, відірвані від баз частини 18, 38 і 40 армії в кінці січня відійшли на підготовлені позиції і зайняли оборону.

Після ліквідації Корсунь-Шевченківського плацдарму війська трьох Українських фронтів продовжили навальний наступ з метою визволення Правобережної України. 8 березня війська 1-го Українського фронту розпочали Проскурівсько-Чернівецьку операцію. 38 армія генерала К.Москаленка наступала на вінницькому напрямку. На правому фланзі 305 стрілецька дивізія полковника О.Васильєва після звільнення Калинівки, в районі села Лаврівка форсувала Південний Буг і 16 березня зайняла Мізяківські Хутори. 241 стрілецька дивізія генерала Арабея 15 березня з боєм захопила с. Тяжилів, знищивши два батальйони піхоти та підійшла до суперфосфатного заводу. 15 березня 70 гвардійська звільнила Малі Хутори та залізничний вокзал.

Німецьке командування очікувало головного удару Червоної Армії в напрямку Вінниці і заздалегідь стягувало в цей район найбільш боєздатні частини. В районі Вінниці зайняла оборону 340 німецька піхотна дивізія та 18 артилерійська дивізія, що прибула з Франції, та інші частини, які розташувалися в навколишніх селах.

Успішний наступ 18 армії в напрямку Проскурова і встановлення нею контролю над шосейною дорогою Вінниця – Проскурів позбавив німецьке командування можливості використати її як стратегічну магістраль і примусило його передислокувати сили в район Бару, Ялтушкова.

В зв'язку з цим командування 38 армії вирішило перекинути головні сили в район Бару, щоб відрізати шлях відступу німецьким частинам в напрямку Кам'янець-Подільського.

16 березня наказом командуючого армією, командир 101 стрілецького корпусу генерал Голубковський вивів з-під Вінниці 70 гвардійську, 241, 221, 211 стрілецькі дивізії у напрямку Жмеринки, Бару. Враховуючи те, що Вінниця все ще залишалася вузлом опору, визволення Вінниці було доручено 183 Харківській дивізії полковника Л.Василевського. Скориставшись з

того, що 241 і 70 дивізії поспішно зняли з позиції, а 183 не встигла перегрупувати сили, німецьким військам вдалося захопити суперфосфатний завод та залізничний вокзал.

До пізнього вечора йшла підготовка радянських військ до форсування річки. В ніч на 20 березня було зведено переправу. Під шквальним вогнем німців річку форсували в районах острова Кемпа, на П'ятничанах, біля с.Шкуринці. З повітря удари по позиціях ворога завдавали льотчики 5 штурмового корпусу. 20 березня 1944 р. о 15-й годині Вінниця була повністю звільнена, а 26 березня 1944 р. вся територія області.

На Вінниччині за роки окупації нацисти розстріляли 204 781 осіб цивільного населення, 45972 військовополонених. Великими були обсяги матеріальних збитків - зруйновано 376 підприємств, спалено 433 школи, 29 лікарень. Загальні збитки, за тодішніми розрахунками, становили 24 мільярдів карбованців.

Події 1941-1944 рр. зафіксовані у чисельних пам'ятниках, пам'ятних знаках, похованнях воїнів та партизанів, які загинули під час війни.

По визволенню краю від окупантів розгортається робота по відродженню економіки. Першочергове значення приділялось відбудові мереж комунікації, промислових підприємств, колгоспів. Вже на завершення 1940-х років на Вінниччині було відроджено майже всі довоєнні підприємства, ці досягнення було здобуто завдяки виснажливій праці подолян. В заручниках знову опинились мешканці села, з колгоспів вилучалися майже всі можливі ресурси, чим і було зумовлено голод 1946 - 1947 рр. Найбільша увага у пам'яткоохоронній діяльності стосувалася увіковічення героїв комуністичної партії.

В часи «хрущовської відлиги» здійснювалася реконструкція і переоснащення працюючих підприємств регіону, будувалися нові. Поставала гостра потреба у спеціалістах, набувають прискореного процесу урбанізаційні процеси. Окрім того відбувалась активна розбудова освітніх і культурних установ. По області було збудовано чимало монументів слави на вшанування пам'яті учасників військових дій, збудовано об'єкти садибно-паркового мистецтва.

Із здобуттям незалежності України активна увага на початку 1990-х років була зосереджена на дослідженні «білих плям» радянського минулого. Розкриваються архівні фонди матеріалів і документів, що перебували під грифом «Цілком таємно» в яких приховувались злочини комуністичного режиму: політичні репресії, голодомори 20-40-х рр. XX ст. Ґрунтовні зусилля було докладено до введення в науковий обіг та доступність для громадськості цих матеріалів. Наступним кроком розпочалась організація заходів по вшануванню жертв трагічних періодів подільської історії радянської доби.

У післявоєнний час, до здобуття Україною незалежності у 1991 р. на Вінниччині проводилися заходи щодо збереження пам'яток історії і культури, проте спроби створити їх детальний перелік та опис залишилися незавершеними. У роки незалежності, незважаючи на скрутне фінансове становище, в області триває створення обласного тому пам'яток історії і культури Вінницької області.

Метою цього історичного огляду є відображення важкої та трагічної минувшини нашого регіону, яка тривала тисячі років і залишила нащадкам хоч і не в цілості значну кількість визначних історичних пам'яток. Нині вкрай важливим завданням є збереження цієї історичної спадщини. Автори – упорядники словника свідомі того, що весь масив пам'яток неможливо

відобразити у першій редакції, але вважають важливим здійснення цього кроку. З іншого боку, важливо підкреслити унікальність культурного розвитку нашого регіону, зумовлену його історичними, етнографічними та іншими особливостями, насиченістю різноманітними мистецько-культурними стилями, що зумовлює неповторність Східного Поділля.

Відповідно, укладення словника історичних пам'яток виконує важливі завдання: фіксування об'єктів культурної спадщини нашого краю з визначенням їх локалізації. З переліку пам'яток варто виділити окремі групи за хронологічними критеріями, характером подій, зокрема висвітленням подій що відбувалися на теренах нашого краю чи вшанування пам'яті видатних земляків. Характеризуючи артефакти історико-культурної спадщини, виокремлюємо найважливіші з них:

- Група пам'яток давньої історії: поселення, стоянки, кургани, городища;
- Ранньосередньовічні часи: давні слов'янські городища, залишки поселень;
- Доба класичного середньовіччя та ранньомодерновий час: стели і знаки на вшанування героїчних подій Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, гайдамаччини, залишки фортифікаційних споруд, фрагменти релігійно-культурних споруд, палаци та маєтки шляхти, залишки господарських споруд;
- Період XIX – початку XX ст. - пам'ятки садибного мистецтва, аптеки, виробничі споруди, меморіальні знаки на вшанування пам'яті видатних громадсько-політичних діячів, науковців, військових;
- Період Першої світової війни, революції і національно-визвольної боротьби – братські могили і поховання, пам'ятні знаки на вшанування діячів українського національного руху та діяльності УНР, командирів Червоної Армії, іноземних діячів доля яких пов'язана з історією краю;
- Період 20–30-х років XX ст. – пам'ятні знаки і хрести на вшанування жертв голодомору, політичних репресій, видатних діячів науки і культури, об'єкти господарської діяльності;
- Велика Вітчизняна війна – братські могили військових, поховання жертв нацистського режиму, меморіальні пам'ятки на вшанування героїв війни;
- Друга половина XX ст. – пам'ятники, культурно-мистецькі комплекси, меморіальні знаки на вшанування знаних вінничан.

Укладений словник стане цінним джерелом для дослідників історії Вінниччини, він виконуватиме важливі завдання: означить визначні місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на: історичні - будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань військовослужбовців (у тому числі іноземців), людей які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, загибелі бойових технічних засобів, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих

осіб, культурою та побутом народів; об'єкти монументального мистецтва, твори образотворчого мистецтва: як самостійні, так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями).

Об'єкти архітектури та містобудування: окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються ознаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей; об'єкти садово-паркового мистецтва: поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами; ландшафтні - природні території, які мають історичну цінність; об'єкти науки і техніки - унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

На сьогодні у Вінницькій області проведено конкурс щодо визначення найвидатніших історико-культурних об'єктів. Переможцями серед історико-культурних пам'яток в номінації обласного конкурсу «Сім чудес Вінниччини» стали:

- Національний музей-садиба М. І. Пирогова (м. Вінниця);
- Браїлівська скарбниця: Свято-Троїцький жіночий монастир Української Православної Церкви, парк-садиба графині фон Мекк (Жмеринський район);
- Свято-Усікновенський скельний чоловічий монастир Української Православної Церкви (с.Лядова, Могилів-Подільський район);
- Немирівське скіфське городище - Великі вали (м. Немирів);
- палац Потоцьких (пам'ятка архітектури XVIII ст., Тульчинський район);
- історико-культурний центр духовності та злагоди (м. Шаргород);
- історико-культурний комплекс: «Буша» та «Гайдамацький яр» (Ямпільський район).

Перлинами Поділля визнані історично-культурні пам'ятки:

- Літературно-меморіальний музей М.М.Коцюбинського (м. Вінниця);
- Кармелітський монастир (м. Бар);
- Архітектурно-парковий комплекс — маєток Грохольських-Можайських (пам'ятник архітектури України XVIII ст., смт. Вороновиця Вінницького району);
- Михайлівська церква (пам'ятник архітектури України XVIII ст., с. Дашів Іллінецького району);
- Свято-Преображенська церква (пам'ятка архітектури XVII ст., с. Поличинці Козятинського району);
- Грушківська свита (геологічна пам'ятка, с. Грушка Могилів-Подільського району);
- Палац та парк княгині Щербатової (м. Немирів);
- Музей просто неба (с. Круподеринці Погребищенського району);
- Олександрівський парк (с. Благодатне Томашпільського району);
- Одвічна Русава (с. Стіна Томашпільського району);
- Храм Покрови Пресвятої Богородиці (пам'ятка архітектури XVIII ст., с. Каташин Чечельницького району);
- Місто-курорт «Хмільник» — родонова скарбниця;

- Палац та парк графа Львова (архітектурна пам'ятка XVIII ст., с. Чернятин Жмеринського району);
- Комплекс пам'яток архітектури і містобудування національного значення «Мури» (домініканський та єзуїтський монастир, м. Вінниця);
- Музей-садиба Д. К. Заболотного (с. Заболотне Крижопільського району);
- Літературно-меморіальний комплекс М.Стельмаха (с. Дяківці Літинського району).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив Юго-Западной России, Ч. 7., Т 1. Акты о заселении Юго-Западной Руси. - К., 1886.
2. Баженов Л. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX століть. – Хмельницький, 1995.
3. Баженов Л. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990.
4. Баран В. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972.
5. Васильєв В. Лінн Віола. Колективізація і селянський опір на Поділлі. – Вінниця, 1997.
6. Васильєв В. Механізми арештів та допитів в НКВД-МГБ в 30-40-х рр. XX ст. //Політичні репресії на Поділлі в XX столітті. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.). – Вінниця, 2002.
7. Вінниця. Историчний нарис. Головний редактор Подолинний А. – Вінниця, 2007.
8. Вінниччина у Великій Вітчизняній війні: Збірник документів і матеріалів. – Одеса, 1964.
9. Верменич Я. Исторична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. - К., - 2001.
10. Величко Самійло. Літопис. - К., 1991.
11. Гайдамацький рух в Україні у XVIII ст.: Збірник документів. - К., 1970.
12. Гальчак С. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників. – Вінниця, 2005.
13. Гальчак С. Краєзнавство Східного Поділля. – Вінниця, 2005.
14. Гальчак С. Краєзнавці Вінниччини. Біографії. Бібліографія. – Вінниця, 2005.
15. Гальчак С. Поділля: природа, людина, еволюція історичний розвиток. - Кам'янець-подільський, 2006.
16. Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр. Збірник документів та матеріалів. / Автори–упорядники Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Лациба, І.Мельничук, В.Петренко. – Вінниця, 2007.
17. Голод 1932 – 1933, 1946 – 1947 рр.; Вінницька область: документи і матеріали.: Збірник документів. / Винокурова Ф., Подкур Р. – Вінниця, 1998.
18. Грушевський М. Барське староство. – Львів, 1996.
19. Жизнь в оккупации. Винницкая область 1941 – 1944 гг./ Составители: В.Васильєв, Р.Подкур, С.Гальчак, Д.Байрау, А.Вайнер. – Москва, 2010.
20. Завальнюк К. Провісники волі (повстанський рух в 20 – х роках в персоналіях). – Літин, 2005.
21. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020 – ліття хрещення Русі та 250 – річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008.
22. Зінченко А. Наш край – Поділля. – Вінниця, 2000.

23. Історія міст і сіл УРСР: Вінницька область./ Зав. ред. Кулаковський В. – К., 1972.
24. Калитко С., Кравчук О. Історична демографія Поділля: гіпотези і статистика. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2007. Колесник В. Поляки Поділля. – Вінниця, 2008.
25. Легун Ю. Генеалогія подільського селянства. – Вінниця, 2006.
26. Матеріали до книговидавничого репертуару Поділля (1852–1923). Бібліографічний посібник. Укладач Т. Соломонова. – Вінниця, 2006.
27. Отомановський В. Вінниця у XIV – XVII ст. – Вінниця, 1993.
28. Павлович П. Ще про злочин у Вінниці /Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення, матеріали про большевицькі розстріли у Вінниці в 1937-1938 роках). – Київ, 1994.
29. Поділля в роки громадянської війни: Документи і матеріали. – Вінниця, 1959.
30. Поділля в період відбудови народного господарства, 1921 - 1925: Документи і матеріали. – Вінниця, 1957.
31. Подільська старовина. Збірник наукових праць – Вінниця, 1993.
32. Подільська старовина. Ювілейний випуск до 80 – річчя з часу заснування музею. Науковий збірник. – Вінниця, 1998.
33. Подільська старовина. Ювілейний випуск до 85 – річчя з часу заснування музею. Науковий збірник. – Вінниця, 2003.
34. Подільська старовина: Науковий збірник. Випуск IV. Ювілейний випуск до 90 – річчя з часу заснування музею. Відповідальний редактор Висоцька К. – Вінниця, 2008.
35. Поділля. Історико–етнографічне дослідження. / Від. Редактор А.Пономарьов. – К., 1993.
36. Політичні репресії на Поділлі 20-30-ті рр. ХХ ст. / Васильєв В., Калитко С., Кравченко П., Подкур Р. – Вінниця, 1999.
37. Петренко О. Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. - Вінниця, 2008.
38. Реабілітовані історією. Вінницька область. (політичні репресії). / Упорядники В.Лациба, В.Білокінь, К.Бухін, В.Васильєв, К.Завальнюк, С.Калитко, П.Кравченко, І.Паламар, Р.Подкур, О.Струкевич. – Книга 1. – Вінниця, 2006.
39. Реабілітовані історією. Вінницька область. (політичні репресії). / Упорядники В.Лациба, В.Білокінь, К.Бухін, В.Васильєв, В.Вижга, К.Завальнюк, С.Калитко, П.Кравченко, І.Паламар, Р.Подкур, О.Струкевич. – Книга 2. – Вінниця, 2007.
40. Реабілітовані історією. Вінницька область. (політичні репресії). / Упорядники В.Лациба, В.Білокінь, К.Бухін, В.Васильєв, К.Завальнюк, С.Калитко, П.Кравченко, І.Паламар, Р.Подкур, О.Струкевич. – Книга 3. – Вінниця, 2010.
41. Устим Кармелюк: Збірник документів і матеріалів. – К., 1948.
42. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII -XVIII ст.: проблема державотворення.- К., 1993.
43. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993 .

КРАВЧЕНКО П.М., кандидат історичних наук, доцент;
 ВОЙНАРОВСЬКИЙ А. А. - кандидат історичних наук, доцент;

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ м. ВІННИЦІ

Заселення Середнього Побужжя давніми людьми розпочалося в епоху пізнього (верхнього) палеоліту близько 40 тис. років тому. В цей же час виникають перші мисливські стоянки на території сучасної Вінниці та на її найближчих околицях. Пізньопалеолітична пам'ятка у межах міста відома в районі теперішньої вулиці Вишневий узвіз, на правому високому березі гирла річки Вишеньки. В середині 1960-х рр. тут було знайдено характерні для верхнього палеоліту ножеподібні знаряддя праці з кременю¹, що й дало підстави історично атрибуувати пам'ятку епохою мустьє. Стаціонарних розкопок на стоянці не проводилося, а сучасні археологічні обстеження з метою перевірки даних піввікової давнини успіху не мали, оскільки місцина повністю забудована приватними будинками.

У наступний історичний період кам'яного віку (епоха мезоліту, X-VI тис. до н.е.) територія Вінниці, як і усього Середнього Побужжя, певно, не була густо заселена. Саме у цей час на євразійському континенті припинилися періодичні зледеніння, почали формуватися близькі до сучасних природні умови – гідромережа, флора та фауна, температурний режим. З настанням т.зв. кліматичного оптимуму (6000–2500 рр. до н. е.) люди перейшли від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання зі спеціалізаціями у землеробстві та тваринництві. Щоправда, спочатку вирощування культурних рослин і розведення худоби не відіграло значної економічної ролі, а лише доповнювало традиційні заняття – полювання, збиральництво та рибальство. Однак цей крок мав важливе історичне значення для переходу давнього населення від мандрівного способу життя до осілості. В науці він отримав назву “неолітична революція”.

Поява у Середньому Побужжі першого ранньоземлеробського населення пов'язана з просуванням племен Буго-Дністровської неолітичної культури з Подністров'я та з Нижнього Надбужжя. Їх поселення виявлені та частково досліджені вище і нижче за течією Південного Бугу щодо Вінниці². Окремі джерела містять інформацію про те, що й на території міста знайдено неолітичні матеріали VI–V тис. до н.е.³, однак про які конкретно археологічні об'єкти міської чи приміської зони йдеться і де вони розташовані досі встановити не вдалося. За звичай, бугодністровці оселялися на берегах річок, на низинних надзаплавних терасах, на заплавних підвищеннях. Багатолітня забудова міської набережної, спорудження мостів, земельні роботи довкола острова Кемпа та підвищення урізу води Південного Бугу через спорудження Сабарівської ГЕС, швидше за все, зруйнували неолітичні поселення, які цілком могли тут існувати.

Кількість стародавніх пам'яток Вінниці зростає за доби енеоліту (IV–III тис. до н.е.). У цей час Середнє Побужжя інтенсивно обживається ранньоземлеробським населенням відомої трипільської культури. Перші відомості про трипільське поселення поблизу Сабарівської ГЕС, яке археолог І.І.Заєць відніс до розвинутого етапу культури (IV–III тис. до н.е.)⁴, надійшли від

¹ Хавлюк П.І. Вінниця та її околиці в давнину // Матеріали II історико-красознавчої конференції “Вінниця: минуле і сучасне”. – Вінниця, 1994. – С.8.

² Хавлюк П.І. Стоянки развитого неоліта в северной части среднего течения Южного Буга // КСИИМК. – 1959. – Вып.75. – С.169–173.

³ Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С.76; Воловик В.П. Заснування міста Вінниці: наукові пошуки, гіпотези // Матеріали I Вінницької науково-теоретичної конференції. – Вінниця, 1993. – С.7.

⁴ Заєць І.І. Трипольская культура этапов В-II, С-I на Южном Буге и Днестре // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тез. докл. – Ужгород, 1978. – С.43.

часів Великої Вітчизняної війни ⁵. Про інше трипільське селище у Вінниці (Вінниця-1), яке розташоване на пагорбі ліворуч мосту на Старе місто, науковцям стало відомо наприкінці 1960-х років завдяки обстеженням краєзнавця А.В.Кучерука. Він зібрав колекцію кераміки та знарядь праці з цієї пам'ятки, а окремі знахідки навіть якось потрапили до фондів Національного музею історії України у м. Києві ⁶. Останніх два десятиліття ранньотрипільське поселення Вінниця-1 неодноразово вивчалось археологами шляхом шурфовки та збором підйомного матеріалу. Вдалося встановити, що селище розташовувалося у північно-західній частині високого пагорба лівого берега Південного Бугу. Більша його частина наприкінці XIX ст. була знищена гранітним кар'єром, прокладанням заглибленого провулку (тепер вул. Петровського), розбудовою садиб місцевих жителів та облаштуванням на поселенському пагорбі кладовища. Втім, навіть без проведення стаціонарних розкопок фахівцям вдалося встановити, що Вінниця-1 належить до найпізніших фаз раннього етапу АІІ – початку середнього етапу VI Трипілья (рубін V–IV тис. до н.е.) і доповнює знання про шляхи заселення та етапи розвитку трипільської культури в Середньому Побужжі в цілому ⁷.

Важливо зазначити, що неподалік від Вінниці-1 у 2004 році зафіксовано ще одне ранньотрипільське поселення (Вінниця-2), яке у часі було практично синхронне Вінниці-1. Воно знаходилося на теперішній території приватних садиб №№ 60–70 по ліву руку вул. Кармалюка. За останнє століття будівельні роботи видозмінили місцеву топографію і суттєво пошкодили культурний шар пам'ятки. Вірогідно, поселення розташовувалося на невеликому мисоподібному підвищенні (5–10 м над сучасним рівнем води) лівого берега Південного Бугу, праворуч гирла річки Віннички.

Залишки трипільських поселень простежено також на підвищеннях лівого (територія лікарні ім. Ющенка) і правого (неподалік від вищезгаданої пізньопалеолітичної стоянки) берегів гирла Вишеньки ⁸, а також на південно-західній околиці міста, на першій надзаплавній терасі лівого берега Вишеньки, праворуч і ліворуч Барського шосе ⁹. Стаціонарних розкопок на зазначених пам'ятках не проводилося.

Поселення бронзового віку (II тис. до н.е.) у Вінниці виявлено лише одне – на лівому березі Південного Бугу, в районі гуманітарно-педагогічного коледжу ¹⁰.

Матеріали передскіфського часу (чорноліська культура, IX–VIII ст. до н.е.) у межах сучасної Вінниці зафіксовані під час археологічних розкопок черняхівського поселення Вишенька-1 ¹¹ на західних околицях міста, ліворуч автошляху на Бар.

Поселення скіфського часу (VII–VI ст. до н.е.) знайдені, але спеціально не досліджені, на лівому березі Південного Бугу (поблизу гуманітарно-педагогічного коледжу) ¹², та на території тієї ж таки пам'ятки Вишенька-1 ¹³.

⁵ Потупчик М.В., Потупчик М.Є. З історії формування археологічної колекції Вінницького краєзнавчого музею // Подільська старовина.– Вінниця, 1998.– С.21.

⁶ Якубенко О.О., Панченко Ю.В. Випадкові знахідки доби енеоліту–раннього залізного віку // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С.57.

⁷ Гусев С.О., Косаківський В.А. Трипільські поселення у м.Вінниці // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ВДПУ, 2005. – С.57–60.

⁸ Хавлюк П.І. Вінниця та її околиці...– С. 7, 8.

⁹ Магомедов Б.В., Левада М.Є. Черняхівське поселення Вишенька-1 у м.Вінниці // Подільська старовина.– Вінниця, 1993.– С.131.

¹⁰ Хавлюк П.І. Вінниця та її околиці...– С.8.

¹¹ Магомедов Б.В., Левада М.Є. Вказана праця. – С.131.

¹² Хавлюк П.І. Вінниця та її околиці...– С.7.

¹³ Магомедов Б.В., Левада М.Є. Вказана праця. – С.131; С.145.– Рис.10.

Скіфських городищ поблизу Вінниці відомо два. Найкраще вивчене велике укріплення у Сабарові ¹⁴. Воно знаходиться на стрімкому лівому березі Південного Бугу, неподалік від “каменя Коцюбинського”. Городище утворене системою ровів та земляних валів з напільного (східні, південні, західні румби) боку. З північного боку, з боку високого скелястого берега, укріплення відсутні. У зовнішньому валу розташовано четверо вхідних воріт. В середині укріплення насипано два менших дугоподібних вали, вигнутих до напільного боку. Загальні габарити городища, за уточненими даними, становлять 270 x 360 м. Сабарівське городище, збудоване населенням скіфського часу, неодноразово використовували стародавні слов'яни та русичі. Два невеликих внутрішніх вали археологи пов'язують саме з цим середньовічним населенням.

На сусідньому пагорбі (нижче за течією ріки, навпроти сезонної пристані) виявлено ще одне городище, певно також скіфського періоду. Особливістю цього укріплення є те, що воно, з невідомих причин, залишилося недобудованим. Потужний вал та рів, аналогічний за габаритами до попередньо описаного городища, дугою простягається на 290 м вздовж західного яру.

Археологічних пам'яток рубежу нашої ери на території м.Вінниці не зафіксовано.

З II по V ст. н.е. на Правобережній Україні динамічно розвивається черняхівська археологічна культура. Її вивчення має особливе значення для встановлення етнічних коренів слов'янства, оскільки частина дослідників під поняттям “черняхівська культура” розуміють різноманітне переплетення ранньослов'янських (венедських), германських, пізньоскіфських, сарматських та фракійських культурних рис ¹⁵. Наприкінці II ст. н.е. готські племена, переселившись зі Скандинавії, проникли на територію сучасного Поділля і, підкоривши венедські племена, частково осіли тут ¹⁶. У Побужжі переселенці залишили пам'ятки “чистої” готсько-вельбарської культури, що у більшій чи меншій мірі вплинуло на подальший культурний розвиток місцевого населення. Такий вплив яскраво спостерігається у археологічних матеріалах черняхівського поселення Вишенька-1, розташованого на західній околиці Вінниці, на низькому березі річки Вишеньки, ліворуч Барського шосе. Археологи Б.В.Магомедов та М.С.Левада, проводячи тут розкопки у 1991–92 рр., дослідили два наземних т.зв. “довгих” глинобитних житла, кілька відкритих вогнищ і дуже пошкоджений невеликий гончарний горн без паливного каналу ¹⁷. Загалом, дослідники пам'ятки вважають, що тут, на околицях Вінниці, у другій половині III – IV ст. мешкало стародавнє населення, яке зазнало впливу з боку германських племен готського племінного союзу, позначеного в археологічних матеріалах Вишеньки-1 “довгими” будинками та ліпним шершавим посудом.

Наприкінці I – на початку II тис. н.е. в околицях сучасної Вінниці присутність східнослов'янського та ранньоруського населення за археологічними пам'ятками простежується краще. Одне з поселень X–XI ст. розташовувалося неподалік від сучасної території Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу (ближче до лісу) ¹⁸. Селище стаціонарно не розкопувалося.

Наростаюча загроза з боку печенігів і половців примусила осілі землеробські племена захищатися у земляних укріпленнях. Так, на високому береговому мисі поблизу лікарні імені Ющенка, швидше за все уличі спорудили невелике городище. З напільного боку воно відділялося валом. Загальні розміри укріплення становлять 100 x 115 м. Вірогідно, це городище-

¹⁴ Артамонов М.І. Південно-подільська експедиція // АП. – К., 1949.– Т.І.– С.261; *Березовець Т.Д.* Розвідка у верхів'ях р.Південного Бугу // АП.– К., 1952.– Т.ІІІ.– С.214.

¹⁵ Етнічна історія давньої України.– К., 2000.– С. 153–163.

¹⁶ Баран В.Д. Проблеми етнокультурного розвитку на території України в I тис. н.е. // *Давня і середньовічна історія України.– Кам'янець-Подільський, 2000.– С.127–136.*

¹⁷ Магомедов Б.В., Левада М.С. Вказана праця.

¹⁸ Хавлюк П.І. Вінниця та її околиці...– С.7.

форпост існувало й у XIII–XV ст. Його додатково укріпили за давньоруською традицією дерев'яними клітями заповненими обпаленою глиною і землею, що зафіксувала розвідковими розкопками у 2006 р. археолог Л.І.Виногородська.

Така загальна характеристика виявлених і обстежених археологічних пам'яток м. Вінниці. Стан збереженості переважної більшості з них поганий, деякі об'єкти старовини знищені практично повністю. Окрім стаціонарних розкопок черняхівського поселення на південно-західних околицях Вінниці (Вишенька-1), усі згадані пам'ятки належним чином не розкопувалися. Нагальною залишається проблема ґрунтового вивчення та збереження археологічної спадщини як неоціненного джерела з історії та культури краю.

ГУСЄВ С. О., кандидат історичних наук, доцент.

З ІСТОРІЇ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ВІННИЧЧИНІ

Вінниччина багата на історико-культурну та мистецьку спадщину, але цілеспрямована діяльність з її збереження почалася тільки у першій половині XIX ст. До революції 1917 року в Російській імперії так і не було створено єдиного координуючого пам'яткоохоронного центру. Різні відомства, зокрема Міністерство внутрішніх справ, Імператорська Академія наук, Імператорська археологічна комісія Міністерства імператорського двору, Найсвятіший Синод тощо, час від часу здійснювали певні кроки з виявлення та збереження пам'яток. Так, 1829 року церквам Подільської єпархії був надісланий указ Найсвятішого Синоду «Про пошук при церквах давніх прапорів, зброї та доспіхів». Треба зауважити, що благочинні Літинського та Брацлавського повітів у своїх відповідях заперечували наявність подібних предметів у своїх церквах (у всякому випадку за збереженими архівними документами) [1]. З 1855 року тривали спроби збору історичних відомостей про парафії та церкви Подільської єпархії, у контексті яких повідомлялося й про видатні сакральні пам'ятки. Організаційними можливостями духовенства скористалася Імператорська археологічна комісія, що спрямовувала священиків на збирання інформації про археологічні пам'ятки у їхніх парафіях. Наприклад, 1873 р. за її запитом були обміряні та коротко описані давньоруські городища Поділля [2]. 1887 року Імператорська Академія наук розіслала предводителям повітового дворянства запитальник про пам'ятки старовини на території їхніх повітів. З Вінницького повіту інформація надійшла тільки про м. Вінницю, де було згадано 6 пам'яток.

Зі створенням у регіонах губернських статистичних комітетів, вчених архівних комісій, церковно-історичних товариств ця робота набувала більш-менш систематичного характеру. Так, на Поділлі про збереження пам'яток дбали Подільський губернський статистичний та Подільський єпархіальний історико-статистичний комітети. Громадські організації об'єднували вчених, духовенство, творчу інтелігенцію та аматорів-красзнавців, які проводили археологічні розкопки, обстеження курганів, печер, валів і церковних споруд, збирали історичні документи та старожитності. Чимале значення мала діяльність таких громадських діячів, як В.К. Гульдман¹⁹, О.М. Прусевич²⁰, М.В. Симашкевич²¹, П.І. Орловський²², Ю.Й. Сіцинський²³ тощо.

¹⁹ Гульдман Вільгельм Карлович (1854 – 1907) – статистик. Впродовж 1886-1903 років – секретар Подільського губернського статистичного комітету. Автор книги «Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии» (1901).

²⁰ Прусевич Олександр Миколайович (1878 – 1944) – бібліограф, музеєзнавець. У 1907-1915 роках – головний зберігач Подільського Давньосховища (історичного музею). захоплювався історією, етнографією, природою Поділля.

²¹ Симашкевич Митрофан Васильович (1845 – після 1928) – священик, ректор Подільської духовної семінарії (1877-1884), митрополит. Автор узагальнюючих праць з історії та етнографії Поділля. Репресований.

²² Орловський Петро Іванович (1825 – 1913) – священик, історик релігії. Передав чимало старожитностей та літератури до Подільського Давньосховища.

²³ Сіцинський Юхим Йосипович (1859 – 1937) – священик, відомий історик Поділля, етнограф, мистецтвознавець, музеєзнавець. Один із засновників Подільського Давньосховища і згодом впродовж 33 років його директор на громадських і штатних засадах. Автор понад 200 праць, зокрема «Исчезающий тип деревянных церквей Подолии» (1904), «Археологическая карта Подолии» (1901), «Опись предметов старины. Музей Подольского церковного историко-археологического общества» (1909/1911).

Спробу узагальнити й систематизувати подільські старожитності на підставі описів парафій і церков Подільської єпархії 1866-1875 років у праці «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии» (1884) зробив протоієрей, ректор Подільської духовної семінарії М. Симашкевич. Для стандартизації описів і отримання найповнішої інформації про старожитності від духовенства за дорученням Подільського єпархіального історико-статистичного комітету він розробив спеціальну програму-питальник для «собирания историко-археологических сведений о Подолии». Чи не першою спробою узагальнення інформації про пам'ятки старовини на території регіону стала книга В.К. Гульдмана «Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)» (1901). Того ж року в «Трудах» XI Археологічного з'їзду, що відбувся 1889 року у Києві, була опублікована «Археологическая карта Подольской губернии» Ю. Сіцінського, де містилися дані про майже усі відомі на той час археологічні пам'ятки, зокрема IX–XIII ст. Ця праця являла собою своєрідний реєстр старожитностей, містила карту із позначенням на ній археологічних пам'яток, знахідок скарбів тощо.

Завдяки приватній ініціативі пам'яткоохоронна діяльність набувала іншого спрямування. Впродовж XVIII–XIX ст. в маєтках заможної польської шляхти (Орловських, Потоцьких, Собанських, Ярошинських, Якубовських та ін.), а згодом і російського дворянства (Гейденів, Львових, Моркових, Строганових-Щербатових та ін.) накопичувалися родинні збірки живопису, меблів, порцеляни, зброї, книг та документів. Відомими колекціонерами Поділля, які не маючи великих статків, зібрили чималі збірки пам'яток старовини, були М. Грейм²⁴, Ю. Ролле²⁵, К. Подвисоцький²⁶, В. Побуг-Гурський²⁷, К. Пуласький²⁸.

Питання збереження історико-культурної спадщини і створення музею як закладу відкритого широкій публіці Поділля вже у середині XIX ст. постало на часі. Члени Товариства подільських лікарів, створеного у Кам'янці-Подільському 1859 року, спробували реалізувати цю ідею. Але швидке закриття товариства призвело до зникнення музею. Впродовж другої половини XIX ст. визрівали умови для заснування місцевого історичного музею, про що свідчив постійно зростаючий інтерес до минулого краю. 1890 року при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті було відкрито церковне Давньосховище – музей старожитностей у м. Кам'янці-Подільському. Вже 1910 року його фонд становив понад 7,5 тис. предметів [3]. Таким чином, наприкінці XIX ст. для подолян збереження рухомих пам'яток історії та культури вже було звичною практикою.

²⁴ Грейм Міхал (1828 - 1911) – друкар, фотограф, археолог, колекціонер. Мав визначну нумізматичну колекцію.

²⁵ Ролле Юзеф (1830 – 1894) – лікар, історик, громадський діяч. Брав участь у створенні медико-краєзнавчого музею Товариства подільських лікарів, Давньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Збирав колекції старожитностей й документів з приватних архівів шляхетських родів Поділля. Мав картотеку значних приватних колекцій краю.

²⁶ Подвисоцький Констати (1810 – 1868) – письменник, історик, колекціонер, бібліофіл. Серед всіх колекцій старожитностей найціннішими були колекція рукописів, здебільшого з історії краю, і автографів (понад 500).

²⁷ Побуг-Гурський Владислав (1822 – 1902) – історик, колекціонер, громадський діяч. Мав значні колекції архівних документів, гравюр, монет і автографів.

²⁸ Пуласький Казімеж (1845 – 1926) – історик, генеалог, колекціонер, бібліофіл. Збирав археологічні пам'ятки, документи з родових архівів шляхти.

Паралельно зростало усвідомлення дбайливого ставлення до нерухомих об'єктів. На початку ХХ ст. Російська імперія святкувала чимало ювілеїв видатних осіб та подій, що сприяло зростанню історичної свідомості, зокрема поширенню поважного ставлення до пам'ятників минулого. Не маючи спеціального товариства, яке опікувалося би тільки збереженням та охороною пам'яток старовини, східні подоляни співпрацювали з Київським товариством охорони пам'ятників старовини та мистецтва [4]. Вони також брали участь у зборі коштів для будівництва пам'ятників Б. Хмельницькому, І.П. Котляревському, М.Ю. Лермонтову, М.І. Пирогову, П.І. Чайковському тощо. Місцева громада вже усвідомлювала привабливість історичних пам'яток, про що, наприклад свідчить зміст історичного нарису путівника «Вся Винниця» (1910) або листування Вінницької міської управи з московськими видавцями про розміщення інформації про місцеві пам'ятники у рекламних або туристичних довідниках [5].

Але цей поступальний рух перервала перша світова війна, коли дослідження нерухомих пам'яток культури було практично згорнуто, а увага зосереджена на їх збереженні та популяризації. Використовуючи подібне становище, вінницькі прихильники старовини ініціювали створення спеціального товариства. У квітні 1917 року вінницька повітова земська управа виділила 100 руб. на його організацію. «Товариство ревнителів збереження культурно-історичних пам'ятників Поділля» очолив В.Е. Ващенко²⁹ [6]. Серед активних діячів товариства були Ю.С. Александрович³⁰, О.К. Бабенко³¹, М.І. Білінський³², І.О. Шипович³³ та І. Шульц [7].

З 1917 роком пов'язана перша спроба організації державної системи охорони пам'яток в Україні, коли у квітні розпочалось формування Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні, членами якого стали і подоляни: бершадчанин

²⁹ Ващенко Володимир Еразмович – голова Вінницького окружного суду

³⁰ Александрович Юрій (Георгій) Семенович (1894 – після 1942) – етнолог, архівіст, музеєзнавець. Організатор Державного архіву Вінницької області, учасник створення Вінницького обласного краєзнавчого музею, голова Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток (1917-1920). Ініціатор створення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН. У губкописі очолював архівно-бібліотечно-бібліографічну секцію. 1924 року виїхав з Вінниці до Києва, де працював у 20-30-х роках у Музейному містечку.

³¹ Бабенко Олександр Калістратович (1881-1959) – вчитель. Випускник фізико-математичного факультету Київського університету (1907). Викладач Вінницького реального училища (з 1908 р.), згодом Вінницького інституту народної освіти. У 1921 році організував і очолив технікум цукроваріння у Гнівані. Тривалий час опікувався охороною пам'яток історії та культури на Поділлі. З 1930 року викладач у вищій школі м.Києва, професор Київського педагогічного інституту ім. М.О. Горького.

³² Білінський Микола Іванович (1852-193?) – історик, етнограф, мовознавець, краєзнавець і бібліограф Поділля. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1875), член Старої Громади, бібліотекар Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії (1875-1877), директор Александрійської бібліотеки Херсонської гімназії (1888 – 1893). З 1911 року у Вінниці. У Філії працював з 1 травня 1921 року до 1926 року. Завідувач загального відділу. Згодом переїхав у Кам'янець-Подільський.

³³ Шипович Іван Омелянович (1857 – 1936) – священник. Голова Вінницької археологічної комісії (з 1910 р.). Передав багато старожитностей у Кам'янець-Подільське Давньосховище, Вінницький краєзнавчий музей. Автор численних краєзнавчих розвідок з історії та етнографії Поділля.

І.Ч. Зборовський³⁴ [8], вінничанин О.К. Бабенко та кам'янчанин Ю.Й. Сіцинський [9]. Згодом був створений відділ охорони пам'яток старовини й мистецтва у складі Генерального секретарства справ освітніх УЦР. Українська влада намагалася брати посильну участь в пам'яткоохоронних діях, особливо на тлі серії погромів маєтків у вересні-жовтні 1917 року, коли територія Поділля постраждала чи не найбільше: половина всіх спалених садиб (109 з 226) знаходилася у цьому регіоні (за реєстром укладеному сучасниками) [10].

Урядовці також намагалися фінансово допомогти активістам пам'яткоохоронного руху. Так, 20 червня 1918 року М.П. Василенко, міністр народної освіти, звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій, висловивши занепокоєння станом охорони пам'яток в Україні, просив уряд асигнувати 100 тис. крб. на невідкладні пам'яткоохоронні заходи [11], зокрема, і на фінансову підтримку вінницького музею, який планувало створити «Товариство ревнителів збереження культурно-історичних пам'ятників Поділля». Однак Рада Міністрів прийняла відповідне рішення лише 24 вересня 1918 року [12]. На підтримку всіх 4 згаданих у доповідній музеїв було спрямовано тільки 25 тис. крб [13]. Приміщенням вінницького музею опікувався також відділ охорони пам'яток [14], який, крім того, весною-влітку 1918 року давав кілька доручень Ю.Александровичу та О.Бабенку [15], зокрема скласти список пам'ятників по Вінниці. В результаті він містив «Мури» (колишній єзуїтський кляштор), колишні домініканський та капуцинський кляштори, стару єврейську синагогу, Лучанське городище (ранньослов'янське) біля с. Сабарова, вали городища біля с. Якушинці, могильник в с. Стрижавці та Переорках [16].

Бурхливі події революційного часу вимагали створення на місцях спеціальних пам'яткоохоронних органів, наділених адміністративними повноваженнями і підпорядкованих безпосередньо відділу охорони пам'яток. Першим кроком в цьому напрямку стало розроблене восени 1918 року у відділі положення про місцевих комісарів з охорони пам'яток [17]. Причому ще до його затвердження у вищих інстанціях відділ надав тимчасові повноваження комісарів з охорони історико-культурної спадщини на Поділлі А.Мальованому і Є.Сувчинському [18]. Їм були надіслані детальні інструкції, в яких визначались першочергові пам'яткоохоронні заходи та особливо наголошувалось на необхідності створення комітетів охорони пам'яток. Певні надії покладалися й на громадські наукові товариства (Подільське церковне історико-археологічне товариство, Подільське товариство природодослідників, Товариство ревнителів збереження культурно-історичних пам'ятників Поділля).

У наступному 1919 році подоляни обмежилися тільки збором інформації про стан пам'яток. На теренах, які контролювала Директорія УНР, пам'ятки опинилися без державного догляду і охорони. Нова хвиля погромів поміщицьких маєтків 1918-1919 років, масова міграція населення, тривалі військові дії призвели до того, що багато пам'яток культурної спадщини опинилося на межі загибелі.

Навесні 1919 року з приходом Червоної Армії на Поділлі цю проблему спробували вирішити згідно з радянськими декретами. Так, при культурно-просвітницьких відділах губернського і повітового ревкомів було створено комісії мистецтв і охорони пам'яток старовини. 16 квітня 1919 року Подільський губревком розіслав у повіти телеграму «про охорону пам'яток старовини та предметів мистецтва», про облік «бібліотечно-історичних

³⁴ Зборовський Іполит Чеславович (1875 – 1942) – етнограф, музеєзнавець, один з організаторів кооперативного руху на Поділлі. Засновник краєзнавчого музею у Бершаді (1918), організатор краєзнавчого музею і товариства у Тульчині (1927). Опікувався реставрацією будинку Пестеля у Тульчині. Ініціатор і автор циркулярного листа Тульчинського окрвиконкому «Про облік усіх значних земляних робіт у межах Тульчинської округи та охорону пам'яток культури» (1928).

пам'яток та предметів мистецтва та видачу охоронних свідоцтв на них» [19]. Водночас пропонувалося націоналізувати збірки пам'яток, які залишилися без нагляду.

Наприкінці літа 1919 року, коли уряд Директорії УНР більш-менш стало осів у Кам'янці-Подільському, було відновлено заходи української влади щодо рятування культурної спадщини. Для охорони націоналізованих пам'яток історії та мистецтв 14 серпня 1919 року подільський губернський комісар Куриленко видав наказ про створення при повітових і міських управах комісій з обліку культурно-історичних пам'яток, які підпорядковувалися архівно-музейному відділу Подільської народної управи на чолі з Ю. Александровичем [20]. Комісії повинні були реєструвати пам'ятки і не могли повертати націоналізовані речі нікому без особливого розпорядження. Хоча подібні комісії були утворені у Вінницькому [21] та Гайсинському [22] повітах, але через військові дії вони не встигли налагодити систематичної роботи. А пам'ятки масово гинули у воєнному хаосі.

Ще 15 вересня 1919 року відділ оприлюднив законопроект про державну охорону пам'яток старовини і мистецтва, який невдовзі було ухвалено Радою Народних Міністрів УНР [23]. В ньому, зокрема, йшлося про перевезення нерозграбованих збірок старовинних речей, бібліотек, архівів з покинутих помешкань до громадських установ, переважно шкіл або громадських бібліотек та передачу їх під розписку і за описом завідувачам цих установ. Завдяки цій постанові, наприклад, Ю.Александровичу вдалося врятувати згадані вже націоналізовані більшовиками приватні бібліотеки, з яких згодом було утворено Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України при Українській академії наук.

Масова еміграція наприкінці 1919 – початку 1920 років багатьох авторитетних діячів культури знову призвела до згорання активних охоронних та рятувальних дій, що в умовах радянсько-польської війни 1920 року мало катастрофічні наслідки, до яких додався вивіз колишніми польськими власниками маєтків, які повернулися разом з військом, решток родових колекцій до Польщі.

З поверненням радянської влади у червні 1920 року при Подільській губнаросвіті було організовано секцію охорони пам'яток старовини і мистецтва, головою якої став О.Бабенко [24], але через зростання розрухи, відсутність зв'язку їй важко було провадити роботу. Ситуація стала настільки загрозливою, що з серпня як губернська [25], так і повітові наросвіти (Ольгопільська [26], Гайсинська [27]) намагалися налагодити видачу охоронних листів всім, хто зареєструє «культурно-художньо-історичні вартості». До рятування культурної спадщини залучали всіх бажаючих. Наприклад, в Ольгопільському повіті цим опікувався професор А.Ярошевич, економіст за фахом [28]. Наприкінці року відновився процес націоналізації приватних збірок.

Охороною культурної спадщини тепер опікувався Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, створений у лютому 1919 року. Треба відзначити, що ще 7 травня 1919 року комітет звертався до Подільського губвиконкому з телеграмою, в якій пропонувалося організувати губернський комітет [29]. Але бурхливі події наступних місяців не дали можливості для організаційних заходів. Тільки на початку січня 1921 року з Харкова до Вінниці прибув представник Всеукраїнського комітету професор Загайкевич з метою організації губернського [30].

У складі створеного 3 березня 1921 року [31], Подільського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи (далі – губкопису) мали діяти археологічна, етнографічна, архітектурно-монументальна, музейна, бібліотечно-бібліографічна, архівна секції, а також секція природи. Його головою призначили комуніста А. Найдишева³⁵, згодом, у лютому 1922

³⁵ Найдишев А. – з московських робітників, завідувач Подільської губполітосвіти

року, члена ВУАН В.Камінського³⁶. Секціями керували: завідувач губернського архівного управління Ю.Александрович – архівною та бібліотечно-бібліографічною, В.Камінський – етнографічною, А.Найдишев – музейною, архітектор М.Ваксман³⁷ – архітектурно-монументальною, лікар В.Доппельмайр³⁸ – секцією природи [32]. В кожній секції було розроблено інструкцію, в якій визначались основні завдання і напрями діяльності, принципи її організації. Так, бібліотечна секція мала на меті реєстрацію всіх видавців Поділля, складання книговидавничого репертуару краю та подолки, підтримку існуючих бібліотек [33]. Етнографічна секція спрямовувала зусилля на етнографічне вивчення регіону, популяризацію інформації, складання галузевої бібліографії. Вона мала поділятися на підсекції: а) народознавства; б) фольклору; в) народного (звичаєвого) права; г) народного мистецтва; д) народної музики [34].

Спочатку всі секції губкопису були численні: до складу музейної входило 11 осіб [35], археологічної – 6, етнографічної – 11, бібліотечно-бібліографічної – 8, архівної – 13, природи – 5 [36]. Але вже впродовж найближчих місяців пройшли значні скорочення штатів і згортання пам'яткоохоронної діяльності. Так, у серпні 1921 року в етнографічній секції залишилося 5 співробітників [37]. Повітові комітети так і не встигли налагодити систематичної роботи, а ВУКОПИС ліквідували.

Діяльність губкопису неможливо назвати плідною: якщо працівники архівної, бібліотечно-бібліографічної, етнографічної та музейної секцій брали участь у збереженні рухомих пам'яток культури, то архітектурно-монументальна секція на вимогу часу відгукнулася лише встановленням пам'ятників героям революції, а про діяльність секції природи нічого не відомо (перші нами знайдені документальні свідчення спроб охорони пам'яток природи датуються 1924 роком). Подібне становище зумовила ціла низка причин: економічна розруха, відсутність систематичного зв'язку з повітами, локальні військові сутички на теренах регіону; експропріаторський настрій сільського населення, його негативне ставлення до поміщицького майна, зокрема до мистецьких збірок; важкі фінансові, моральні умови діяльності членів кописів (фактично люди працювали на громадських засадах, майже без оплати, як правило поєднували цей рід занять з основним); дублювання архівною, бібліотечною і музейною секцією відповідних відділів губнаросвіти.

Тільки наприкінці 1922 року поновилися спроби налагодження пам'яткоохоронної діяльності. 30 грудня Подільським губвиконкомом було видано наказ «Про охорону пам'ятників старовини». В наказі відзначалося, що на території губернії спостерігаються випадки зневажливого ставлення до цінностей культури, «їх знищення або псування тягнуть за собою прямий збиток і навіть шкоду і для розвитку широких народних мас, адже кожний знищений або спалюваний пам'ятник старовини або мистецтва у більшості випадків не може бути відновлений» [38]. Треба зауважити, що тогочасні розпорядження місцевої влади обмежувалися охоронними заходами тільки до рухомих пам'яток музейного характеру.

Внаслідок реорганізації органів влади в грудні 1922 року Подільський губкопис, як і кописи інших губерній, було ліквідовано, а замість нього створено комісію з охорони

³⁶ Камінський В'ячеслав Арсенович (1869 - 1939) – філолог, етнограф, співробітник ВУАН. педагог, етнолог. Випускник історико-філологічного факультету Варшавського університету (1896). З 1919 року співробітник Української Академії наук. У 1921-1923 роках проживав у Вінниці. Репресований

³⁷ Ваксман Михайло Аронович (1886-1953) – архітектор

³⁸ Доппельмайр Володимир Георгійович (1868-1927) – ботанік, агроном, еколог

позамузейних пам'яток, що мала організувати окружні філії, реєструвати, обліковувати, фотографувати або малювати цінні пам'ятки [39]. Нарешті відбувся розподіл охоронних обов'язків: тепер пам'яткоохоронні структури опікувалися тільки нерухомими пам'ятками. [40]. Наприкінці 1923 року на Поділлі вже було зареєстровано 27 позамузейних пам'яток [41].

Подальші дії Подільського губвиконкому були окреслені в його постанові від 25 вересня 1924 року «Про охорону пам'ятників революційного минулого, старовини, мистецтва і природи», що наголосила на необхідності обліку та охорони як рухомих, так і нерухомих пам'яток [42]. Цим документом заборонялося проведення археологічних розкопок на території губернії без спеціальних дозволів, пропонувалося передавати в музеї випадкові знахідки та окремі предмети старовини, виявлені у культових спорудах і колишніх маєтках. Під охорону держави було взято всі житлові та громадські будівлі, культові та військові споруди, збудовані до 1800 року, заборонялося їх нищення, перебудова і ремонт без висновків спеціалістів. На Вінниччині місцеві органи влади зобов'язані були взяти під охорону будинок Пестеля у Тульчині, історико-архітектурний комплекс «Мури» та садибу М. Коцюбинського у Вінниці, залишки фортеці у Хмільнику. З метою проведення обліку пам'яток історії та архітектури райвиконкоми губернії мали скласти реєстри старовинних будівель та споруд, що знаходилися на їх території, вказати точне місцезнаходження і докладно описати. Наприклад, Барська комісія з дослідження і зберігання старовини склала список таких історичних пам'яток: «фортеця; руїни монастиря XVI ст.; руїни церкви; руїни католицького собору; земельні вали; міни – підземні ходи; пам'ятники на старому цвинтарі; василіанський монастир» [43]. 1925 року було оприлюднено спеціальну інструкцію з охорони пам'яток історії та культури [44].

З пропагандистською метою радянська влада докладала особливих зусиль до увічнення революційного минулого. Вже 10 вересня 1920 року на засіданні президії Подільського губраднаргоспу обговорювалося питання про спорудження пам'ятників жертвам контрреволюції [45], впродовж декількох наступних років на засіданнях президії губвиконкому розглядалися проблеми спорудження пам'ятників на братських могилах борців за Радянську владу [46]. З 1924 року почалася багаторічна кампанія з увічнення пам'яті засновника комуністичної партії та радянської держави В.І. Леніна [47] (хоча перший його бюст з'явився у Гайсині ще у 1921 році [48]).

Вшанування пам'яті відомих земляків також було складовою державної пам'яткоохоронної політики. Вже 1921 року будинок М.Д. Леонтовича у Тульчині був оголошений під охороною держави [49]. 1926 року було прийнято постанову «Про перетворення садиби і будинку письменника Коцюбинського у пам'ятник культури» [50], а згодом – рішення про створення на його базі меморіального музею та встановлення пам'ятника письменнику³⁹ [51]. 1930 року будинок, в якому народився президент ВУАН Д.К. Заболотний, в с.Чоботарці (тепер с. Заболотне Крижопільського р-ну), також взяли під охорону держави [52]. Одним з перших видатних українців, кому було встановлено пам'ятник, став Тарас Григорович Шевченко. Його пам'ять було увічнено наприкінці 1920 року у Лядовій (тепер Могилів-Подільського р-ну), а 1923 року – в Ободівці (тепер Тростянецького р-ну) [53].

Разом з тим навіть сучасники вважали, що «стан охорони пам'яток жахливий, ...за роки 1917-1920 знищили менше, ніж за роки 1923-1925» [54]. У 20-х роках руйнівника архітектурних пам'яток стали представники різних органів місцевої влади, які розглядали зацілілі пам'ятки старого будівництва, як фонди будівельного матеріалу. За їхніми рішеннями почали розбирати старі будівлі – дерев'яні переважно на паливо, а кам'яні – на матеріал, на

³⁹ Ідея встановлення монументального пам'ятника М.М. Коцюбинському у Вінниці реалізувалася тільки у 1989 році.

цеглу. Розбирали старовинні фортеці, панські палаци, старовинні церкви й пам'ятники. У с. Борщівцях (тепер Могилів-Подільського р-ну) була старовинна садиба, яку розграбили 1917 року, але палац залишився цілим. 1922 року місцева влада продала його на цеглу, чомусь не використавши для цієї мети руїн старої гуральні, яку не можна було вже відбудувати. У м. Озаринцях 1923 року розібрали трьохбазилісний дерев'яну церкву, збудовану 1729 року, і продали її в сусіднє село, де місцева влада спочатку ухвалила зробити з неї основи для сільського театру, а потім продала на паливо. Одночасно місцеві селяни розбирали на камінь руїни старовинної фортеці. На паливо тоді ж було продано церкву в с. Кричанівці (тепер Могилів-Подільського р-ну), збудовану 1754 року [55]. У м. Могилеві-Подільському розібрано на цеглу будинок торгових рядів XVIII ст., намагалися розібрати унікальну старовинну ратушу. Протестуючи, відомий український мистецтвознавець Ф.Л. Ернст писав у Могилів-Подільський окрвиконком: «Архітектура ратуші чисто барокова й являється одним з гарних зразків цивільного барокового будівництва на Україні. Спеціально як ратушовий будинок – він унікальний, оскільки Київська ратуша знесена ще коло 1811 року, Кам'янецька – зіпсована, Чернігівська – значно пізніша і теж зіпсована, в решті міст ратушових будинків майже ніде не збереглося. Оскільки переважна більшість пам'ятників старовинного будівництва на Україні носить культовий характер, подібні будови чисто цивільного характеру, зв'язані з міським самоврядуванням та цеховим устроєм, мають для нас особливу цінність» [56]. Цю будівлю вдалося відстояти, а от у Гайсині наприкінці 20-х років без висновків експертів було знесено всі культові споруди [57]. У Тульчині неодноразово під загрозою опинявся будинок Пестеля.

Про поганий стан організації охорони нерухомих історико-культурних цінностей та слабку методичну базу свідчить, наприклад, той факт, що реєстри пам'яток Вінницької та Тульчинської округ були затверджені тільки у 1927 році. Більшість об'єктів Вінницької округи знаходилася у Вінниці та її передмістях, причому жодний палац, навіть пам'ятник революційному минулому до списку не входили. Відповідно, вінницький реєстр містив 5 об'єктів (через два роки додали ще 3) [58], в той час як тульчинський – 18 [59]. Навіть після критичних зауважень на початок 1929 року по Вінницькій округі рахувалася 1 архітектурна пам'ятка республіканського значення, Могилівській – 8 архітектурних та 2 – історико-революційних і меморіальних, Тульчинській – 6 архітектурних та 1 – історико-революційна [60]. Відповідно багато пам'яток вітчизняної історії та культури або втрачалося, або перебувало у жалюгідному становищі. Особливо складно було з культовими спорудами, які найчастіше використовувалися як комори, кінотеатри, будинки та клуби культури.

Місцева інтелігенція намагалася власними силами захистити історико-культурну спадщину. На допомогу державним органам охорони пам'яток залучалися культурно-освітні установи (Вінницька філія ВБУ при ВУАН, Вінницький історико-побутовий музей) та громадські організації (Кабінет виучування Поділля, Вінницьке, Тульчинське, Могилів-Подільське краєзнавчі товариства). Виділялися активною діяльністю місцеві громадські діячі Ю.С. Александрович, В.Д. Отамановський⁴⁰, Г.В. Брілінг⁴¹, І.Ч. Зборовський, О.О. Кривицький⁴²

⁴⁰ Отамановський Валентин Дмитрович (1893-1964) – видатний історик права, бібліолог, краєзнавець. У Вінниці з грудня 1920 року працював у Філії Всенародної бібліотеки України при ВУАН, яку очолив у 1924 році. Організатор Кабінету виучування Поділля, ініціатор його пам'яткоохоронної діяльності. Був засуджений у справі «СВУ» до 5 років позбавлення волі та заслання. Вже після Великої Вітчизняної війни захистив кандидатську дисертацію «Вінниця як тип українського міста Південного Правобережжя XIV-XVII ст.» (1946), докторську дисертацію «Міста Правобережної України під владою шляхетської Польщі від середини XVII ст. до кінця

тощо. Широку роботу розгорнули співробітники Кабінету виучування Поділля. Вони стали авторами проекту постанови про охорону пам'яток природи й старовини, ініціювали створення вінницької комісії увічнення пам'яті М.М. Коцюбинського, дбали про зберігання могил композитора П.І. Ніщинського у с. Ворошилівці, письменника С. Руданського в Ялті, одного з діячів Центральної Ради Д. Марковича, склепу видатного хірурга М.І. Пирогова у Вінниці, досліджували єврейські пам'ятки культури, фотографували пам'ятки архітектури регіону. Завдяки їх зусиллям було створено фототеку з понад 200-ми фотографіями подільських краєвидів, пам'яток природи й старовини, які згодом передбачалося поширити у вигляді поштових листівок. Першими на Вінниччині вони звернули увагу на пам'ятки природи, наприклад, охорону вимираючого дерева - береки [61]. Працівники Вінницького історико-побутового музею також докладали зусиль до фотофіксації пам'яток старовини. 1939 року в музеї зберігалися 22 знімки Єрусалимки, 14 – історичних будівель Вінниці, 21 – пам'ятника з немирівського єврейського кладовища, 8 – пам'ятників з вінницького польського кладовища, 50 – селянських хат Поділля [62].

Таким чином, важливою умовою пам'яткоохоронного руху на Поділлі у 1920-х роках стало налагодження дієвої системи нормативних документів зі збереження культурної спадщини. Їх поява значно посилила контроль за станом охорони, наукового вивчення та використання пам'яток історії та культури в регіоні. На «хвилі» політики українізації цей період був сприятливим для розвитку пам'яткоохоронних інституцій на Поділлі. Ініціатива членів громадських осередків, залучення до свого кола фахівців, представників наукової і творчої інтелігенції в основному дозволяли втілювати в життя заплановані заходи з охорони пам'яток. Хоча варто вказати на пасивний характер щодо виявлення нових пам'яток, більшу зосередженість на їхньому збереженні. Основною проблемою, яку вирішували пам'яткоохоронці цього періоду, стало рятування рухомих пам'яток, тобто книжкових зібрань, архівів, мистецьких колекцій, окремих предметів музейного значення.

Наприкінці 1920-х років розпочинається кардинальний спад зацікавленості радянського уряду у збереженні культурної спадщини. До середини 30-х рр. ХХ ст. тоталітарний режим штучно ліквідував майже всі пам'яткоохоронні установи та осередки регіону за винятком УКОПК (ліквідований у 1937 р.). Тепер інформація про пам'ятки історії та культури, їхній стан та перспективи використання надходила лише крізь призму мистецтвознавчих розвідок та звітів про результати культурного розвитку нової держави. Певним поверненням до проблем збереження історико-культурної спадщини стала постанова СНК УРСР «Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'ятників УРСР» (1940). Відповідно того ж року на засіданні Вінницького обкому КП(б)У обговорювалося питання організації обласного підрозділу Комітету [63]. Однією з нагальних

XVIII ст.» (1955). На межі 50-60-х років брав активну участь у підготовці історичного нарису про Вінницю.

⁴¹ Брілінг Густав Вольдемарович (1867-1941) – юрист за фахом, один із засновників Вінницького обласного краєзнавчого музею. Автор постанови губвиконкому «Про охорону пам'яток революційного минулого, старовини, мистецтва і природи» (1924) та інструкції по охороні пам'яток історії та культури (1925). За спогади «Ітоги життя» та щоденник репресований 1940 року по ст. 54-10 КК УРСР за антирадянську агітацію. Реабілітований 1988 року.

⁴² Кривицький Олександр Олексійович (1886 - 1946) – вчитель, краєзнавець. Засновник одного з перших шкільних краєзнавчих музеїв (с. Озаринці Могилів-Подільського р-ну) в Україні.

проблем вінницьких пам'яток охоронців цього періоду стало збереження церкви-некрополю М.І. Пирогова, що обговорювалося і на засіданнях Вінницького міського партії [64].

Але подальші події другої світової війни не тільки зупинили цей процес, через них Україна зазнала значних втрат культурних цінностей. Після війни почався змістовно новий етап більш відповідального ставлення радянського уряду до охорони історико-культурної спадщини. Знову створили органи охорони пам'ятників. З 1944 року нею опікувалися відділ архітектури і відділ культурно-освітніх установ, зокрема, Вінницького облвиконкому. Після реорганізацій початку 50-х років, відповідно до державних рішень, охорона пам'яток історії, археології та мистецтва була доручена обласному управлінню культури.

На всіх рівнях влади систематично йшла мова про збереження історико-культурної спадщини, складалися списки пам'яток, що потребували державної охорони. Так, уже у вересні 1944 року на засіданні виконкому Вінницької міської ради була створена Комісія з уточнення і виявлення архітектурних, художніх та історичних пам'ятників у Вінниці [65]. Того ж року було здійснено історико-містобудівні дослідження деяких міст Вінниччини (Вінниця, Бар, Козятин, Гайсин), під час якого складено списки пам'яток архітектури [66]. Обласною владою було прийнято низку нормативних актів з виявлення, наукового опису й державного обліку пам'яток. Постановою «Про стан благоустрою і охорони пам'ятників культури і старовини видатних історичних місць на території Вінницької області» (1946) заборонялося будь-яке використання пам'ятників історії та культури, крім культурно-освітніх цілей, вимагалось виявити, взяти на облік і охороняти всі пам'ятники історії та культури, зокрема періоду Великої Вітчизняної війни [67]. Результатом цього стало те, що на початок 1948 року із 3445 пам'яток, зафіксованих на Вінниччині, 3415 були братськими та одиничними могилами радянських воїнів [68].

У подальшому рішенням облвиконкому 1950 року були затверджені реєстри пам'ятників історії, археології та мистецтва, що містили 188 об'єктів, серед яких 133 – республіканського та 55 – місцевого значення [69]. Серед пам'яток республіканського значення переважали археологічні об'єкти – 119. Це були, наприклад, Немирівське городище, наскальні зображення в с. Буша Ямпільського району, поселення і кургани трипільської культури в с. Стіна Томашпільського району, але більшість об'єктів була внесена необґрунтовано, адже пропонувалося фіксувати навіть недосліджені пам'ятки або місця випадкових знахідок. Серед 14 пам'яток історії, включених у республіканський реєстр, були садиби М.М. Коцюбинського (Вінниця) та Д.К. Заболотного (с. Заболотне Крижопільського р-ну), будинок О.В. Суворова (с. Тиманівка Тульчинського р-ну), будинки декабристів (Тульчин), в'язниця, де утримувався Устим Кармалюк (Літин), місце страти Кочубея та Іскри (с. Борщагівка Погребищенського р-ну), місця поховання Д. Нечая, П. Ніщинського, М. Леонтовича, Героїв Радянського Союзу В.С. Коноваленка, Н.Ф. Степового, П.В. Дробишева, І.Л. Могильчука [70]. До списку пам'яток місцевого значення внесли тільки історичні об'єкти, зв'язані з уродженцями або перебуванням видатних осіб на території краю, з революційним минулим та боротьбою партизан та підпільників під час Великої Вітчизняної війни. Братські могили радянських воїнів, партизан і підпільників, які загинули у цій війні, так і не включили до реєстру.

З 1951 року почалася паспортизація пам'яток, побудована на вивченні архівних матеріалів і опублікованих джерел, виділялися кошти на спорудження та встановлення пам'ятників, їх ремонт, реставрацію та благоустрій. Ремонтні та реставраційні роботи здійснювалися, наприклад, на таких пам'ятках архітектури, як «Мури», домініканський костел у Вінниці, будинок декабристів, будинок Пестеля, Успенська та Михайлівська церкви у Тульчині, Миколаївська церква в Могилів-Подільському, Успенська церква в Барі, костел у с. Жданові, костел і комплекс Миколаївського монастиря у Шаргороді, палац і парк у Немирові, палаци у Вороновиці та Верховці [71]. Під час відновлення поруйнованих населених пунктів вивчали

архітектурні пам'ятки [72]. Систематична робота незабаром дала позитивний наслідок: якщо на початок 1948 року на облік було взято 8 об'єктів (з них 4 – у Вінниці), то вже наприкінці року пропонувалося 62, здебільшого культові споруди та палаци, з яких обласна влада затвердила 37 [73]. Хоча серед виключених, наприклад, були й такі старовинні пам'ятки, як залишки фортеці у Хмільнику. Різна методика визначення та опису архітектурних об'єктів призводила до плутанини кількості пам'яток, взятих на облік. У 1951 році реєстр містив 58 архітектурних пам'яток [74], а у 1956 році – 43 [75].

Але традиційне фінансування сфери культури за залишковим принципом призводило до браку коштів, тому вже у 50-х роках сучасники неодноразово відзначали низький рівень художнього виконання пам'ятників, особливо встановлених на братських могилах, нетривкий матеріал пам'яток [76]. Для виправлення ситуації у Вінниці в 1954 році був створений спеціальний цех з виготовлення та встановлення пам'ятників [77], наслідком чого стало поширення типових проектів. Спостерігалися випадки неухважного, байдужого ставлення до збереження пам'яток. Так, у повоєнні роки було розібрано на цеглу одну зі стін вінницьких «Мурів», замкову стіну XVII ст. у Тульчині [78].

На 1 січня 1954 р. обласне управління культури Вінницької області взяло на державний облік 418 пам'ятників, з яких 190 – історії, 203 – археології, 25 – мистецтва. Дожовтневих пам'яток нараховувалося тільки 96. Найменша частина облікованих була серед мистецьких пам'яток, адже до цього реєстру увійшло 12 пам'ятників В.І. Леніну та 8 – Й.В. Сталіну [79]. Окремим списком обліковано братські могили періоду Великої Вітчизняної війни – 979. При збільшенні питомої ваги пам'яток воєнної історії періоду другої світової війни та історико-революційних помітним було упереджене ставлення до пам'яток дорадянської історії України.

Система охорони пам'яток історії та культури постійно перебувала під ідеологічним тиском з боку офіційної влади, що позначалося на концептуальних підходах до визначення критеріїв поцінування, виявлення й обліку пам'яток. Державна опіка призначалася тим історичним об'єктам, які не заважали впливу комуністичної ідеології на населення. Основні напрямки охоронної діяльності повністю відповідали партійним та радянським директивним документам. Готуючись до відзначення 300-річчя так званого воз'єднання України з Росією, було проведено чималу роботу з виявлення пам'яток історії, пов'язаних з національно-визвольною війною під проводом Б.Хмельницького (41 пам'ятне місце) [80]. Чергова кампанія стосувалася виявлення пам'яток, пов'язаних з соціалістичним будівництвом, – 26 об'єктів на 1954 рік [81]. Водночас чергова антирелігійна кампанія початку 60-х років, масові репресії проти митців, архітекторів, вчених, які стали жертвами звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі», завдали непоправної шкоди історико-культурній спадщині. У Вінницькій області різко скоротилася кількість пам'яток архітектури, що охоронялися державою з 57 до 22 об'єктів [82], адже більшість з них була культовими спорудами, які легко було пристосувати для використання з будь-якою метою. З формулюванням «не мають архітектурно-художнього значення», «як такий, що не існує», «занепалий» з обліку було знято скельний монастир XI – XIX ст. у с. Лядова Могилів-Подільського р-ну; будинок декабристів, житлові будинки, костел (все XVIII ст.) у м. Тульчині; старовинні замки в м. Барі та с. Озаринцях Могилів-Подільського р-ну; палаци XVIII – XIX ст. в с. Дашеві Іллінецького р-ну, с. Андрушівці, Ободівці та Спичинцях Погребищенського р-ну, с. Чернятині Жмеринського р-ну та ін. [83].

З іншого боку, 1960 року під державну охорону вперше було взято парки – пам'ятки садово-паркової архітектури у Антополі Томашпільського р-ну, Верхівці Тростянецького р-ну, Чернятині Жмеринського р-ну, Немерчому Мурованокуроиловецького р-ну, Немирові, Ободівці Тростянецького р-ну, Тиврові [84]. Цей напрямок виявився настільки затребованим, що у 1987

році на території області охоронялося 8 пам'яток природи республіканського і 205 – місцевого значення, 29 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з яких 11 – республіканського значення [85].

На початку 60-х років в Україні почався новий етап обліку та охорони пам'яток історії та культури. З 1967 року у структурі обласного управління культури працював інспектор з охорони пам'яток і відділ охорони пам'ятників історії та культури при Вінницькому обласному краєзнавчому музеї⁴³. Охорону пам'яток архітектури здійснював обласний відділ будівництва та архітектури, де у штат було спеціально введено посаду старшого інспектора. 1963 року Вінницький облвиконком прийняв рішення про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток історії, археології і мистецтва на новій методичній основі. Тому багато об'єктів опинилися поза державною охороною. За новими вимогами наступного року облікували 302 пам'ятники історії, 17 – археології, 47 – монументального мистецтва [86], 25 – архітектури. З того часу цей список постійно доповнювався. І вже через п'ятнадцять років, у 1978 році на території Вінницької області нараховувалося 1 730 пам'яток історії та культури, серед яких 225 пам'ятників В.І. Леніну, 350 братських кладовищ і могил, 800 – загиблим воїнам, 201 – археології, 21 – архітектури [87]. Серед цієї кількості тільки 28 пам'яток було визнано загальносоюзного, 57 – республіканського значення [88]. Треба зауважити, що наступного року був затверджений новий реєстр пам'яток архітектури, що містив вже 68 об'єктів [89].

З утворенням 1965 року Українського товариства охорони пам'яток історії і культури до пам'яткоохоронної діяльності почали активно залучати широку громадськість. Наступного року було створено обласну організацію, яку очолив В.М. Борщевський⁴⁴ і яка вже наприкінці 70-х років була однією з найчисельніших в УРСР – понад 600 тис. осіб, що, нажаль, не вплинуло кардинально на якість пам'яткоохоронних дій. Хоча товариство було громадською організацією, але за його діяльністю невинно доглядали партійні органи всіх рівнів. Саме вони контролювали звіти, основні напрямки діяльності товариства та її зміст, перевибори керівництва. Так, 1972 року Вінницький обком, виконуючи постанову ЦК КПУ «Про роботу Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури», вимагав від міськомів і райкомів партії, міських і районних правлінь товариства «посилити пропаганду пам'ятників історії та культури серед населення. Постійно турбуватися про її партійну спрямованість і підвищення ідейно-теоретичного рівня. Звернути особливу увагу на популяризацію пам'ятників епохи соціалізму, визначних пам'яток і реліквій революційної та трудової слави радянського народу» [90].

Як продовження систематичної роботи з організації державної охорони пам'яток історії та культури можна розглядати складання «Списку старовинних міст, селищ і сіл Української РСР, в яких проекти планування і забудови повинні узгоджуватися з органами охорони пам'яток культури» (1968). Такими населеними пунктами по Вінницькій області було визнано Антопіль, Бар, Браїлів (Жмеринський р-н), Буша (Ямпільський р-н), Верхівку, Вінницю, Вороновицю (Вінницький р-н), Григорівку (Могилів-Подільський р-н), Гулівці (Калинівський р-н), Дербчин (Шаргородський р-н), Лядову, Могилів-Подільський, Муровані Курилівці, Немерче, Немирів,

⁴³ Тривалий час (1970 – 2005) відділ очолював Лобай Борис Іванович (1938 р.н.) – археолог, пам'яткознавець.

⁴⁴ Борщевський Василь Митрофанович (1909 - 1990) – літературознавець, кандидат філологічних наук, професор (з 1965 р.) Вінницького державного педагогічного інституту, голова Вінницької обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1966 – 1979).

Ободівку, Пархомівку (Іллінецький р-н), Печеру (Тульчинський р-н), Пирогове (Вінницький р-н), Северинівку (Жмеринський р-н), Тиврів, Тульчин, Чернятин, Шаргород [91].

Ще одним напрямком популяризації історико-культурної спадщини була видавнича діяльність. У 60-80-х роках побачили світ такі, наприклад, путівники як «Пам'ятні місця Вінниччини» (1966), «Місто Бар» А.М. Подолинного (1974), «Пам'ять землі Подільської» В.І. Кравчук та А.М. Подолинного (1976), «Гордість Поділля» (1979), І.П. Пшука «В пам'яті покоління» (1984), а також численні плакати «Дбайливо охороняти культурну спадщину нашого народу» (1970), «Село трьох музеїв (с. Тиманівка Тульчинського району)» (1972), «Жива пам'ять покоління: з досвіду роботи первинної організації Товариства охорони пам'ятників історії та культури Вінницької середньої школи №1» (1978), «Пам'ятники історії і культури – скарби народу» (1979), «Музеї Вінниччини» А.М. Подолинного та П.М. Лісового (1979), «Охорона пам'яток – всенародна справа» (1988).

У 70-80-х роках тривала активна робота з виявлення пам'яток, зростала кількість об'єктів, узятих на облік. Так, 1977 року вінницький облвиконком взяв під державну охорону – 515 пам'яток історії, археології та мистецтва [92], 1987 – 144 [93], 1988 – 88 [94], 1990 – 144 [95]. Постійно зростало фінансування реставраційних і ремонтних робіт. До дослідницької роботи залучалися викладачі Вінницького педагогічного інституту, співробітники Вінницького обласного краєзнавчого музею. На II Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, яка 1982 року проходила у Вінниці, працювала секція «Вивчення і охорона пам'яток історії та культури», що мала допомогти розв'язанню деяких методичних пам'яткоохоронних проблем.

Цього ж року розпочалася підготовка «Зводу пам'яток історії та культури», згідно з рішенням Ради Міністрів від 3 вересня 1982 р. У Вінницькій області також було створено редакційну колегію та авторський колектив. Так, у 1988 році до головної редакції «Зводу» ними було здано 511 статей, з яких 268 – з археології, 80 – з історії, 13 – монументального мистецтва, 150 – архітектури. Виготовили 27 карт розташування пам'яток по районах області, 62 карти – схеми пам'яток археології. Зафотографовано 210 пам'яток археології, історії та мистецтва та 150 – архітектури [96]. Працівники Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва підготували бібліографічний покажчик «Памятники истории и культуры Винницкой области» (1986). Спільно зі співробітниками Інституту історії УРСР АН УРСР викладачі історичного факультету Вінницького педагогічного інституту 1990 року оприлюднили однойменний збірник матеріалів [97]. Він містив характеристику джерельної бази, оглядові статті про пам'ятки, а також зразки типових статей про окремі об'єкти.

Разом з тим залишалася чимало невирішених проблем. Тривав процес встановлення охоронних зон, не завжди вони включалися до проектів планування забудови та реконструкції населених пунктів, складалися охоронні зобов'язання з представниками організацій, на балансі яких перебували пам'ятки, не було встановлено охоронні знаки на всіх пам'ятках, що є під державним захистом, масово знищувалися пам'ятки археології шляхом розорювання городищ і курганів.

У досліджуваний період відбувалося поступове окреслення функцій органів охорони історико-культурної спадщини, розвивалася теоретична думка, накопичувався практичний досвід, що позначилося врешті-решт на звуженні об'єкту охорони. І сьогодні саме нерухомі пам'ятки культурної спадщини України залишаються в центрі уваги пам'яткоохоронних служб.

В незалежній Україні розпочався новий етап пам'яткоохоронної діяльності. Хоча економічні, фінансові негаразди останніх двох десятиріч негативно позначалися на охороні пам'яток історії та культури, поступово формується новий підхід до цієї справи. Вже створено

нову законодавчу та методологічну базу пам'яткоохоронної сфери. 2007 року у Вінницькій області для оптимізації пам'яткоохоронної діяльності створили сектор охорони культурної спадщини при управлінні культури і туризму Вінницької облдержадміністрації. 2005 року відновили підготовку до випуску багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», сформувавши обласну редакційну колегію, обласну редакційну раду тому, авторський колектив. Поряд з державними органами активно діють громадські організації – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури, краєзнавчі товариства тощо.

2001 року був затверджений новий список історичних населених місць України, в якому було 23 населених пунктів Вінницької області (Бар, Бершадь, Браїлів, Брацлав (Немирівського р-ну), Вороновиця (Вінницького р-ну), Гайсин, Дашів (Іллінецького р-ну), Жмеринка, Іллінці, Копайгород (Барського р-ну), Могилів-Подільський, Муровані Курилівці, Оратів, Погребище, Немирів, Ситківці (Жмеринського р-ну), Томашпіль, Тульчин, Тиврів, Хмільник, Чечельник, Шаргород, Ямпіль, що має особливе значення для збереження традиційного середовища, зокрема охорони пам'яток містобудування та архітектури. 2000 року створений єдиний на теренах краю історико-культурний заповідник «Буша» (Ямпільського р-ну) для збереження пам'яток архітектури, археології та історії.

Сьогодні на території Вінницької області числиться 19 пам'яток археології, 7 – історії, 2 – монументального мистецтва, 116 – містобудування та архітектури національного значення, а також 1 371 пам'ятка археології, 1 695 – історії, 172 – монументального мистецтва, 500 – містобудування та архітектури місцевого значення, музей-заповідник «Буша» Щороку виявляються нові пам'ятки, особливо під час роботи над Зводом.

Авторський колектив звертає особливу увагу на пам'ятки дорядянського періоду, пов'язані з національно-визвольним рухом українського народу, його боротьбою за незалежність і творення своєї державності, з життям і діяльністю несправедливо забутих державних, громадських і культурних діячів. Актуальним напрямком залишається виявлення нових та впорядкування вже відомих пам'яток і пам'ятних місць, спорудження пам'ятних знаків на честь видатних осіб та визначних подій історії козацтва. Значної корекції вимагає висвітлення пам'яток радянської епохи, вивчення яких зазнало найбільших концептуальних змін. Переосмислення подій тоталітарної доби, зокрема періоду Другої світової війни, пам'ятки якої становлять найчисленнішу групу у томах «Зводу», вносять зміни в концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток. Разом з тим невирішеними залишаються й деякі проблеми. Відсутність державного фінансування призвела до згорання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, проведення охоронних археологічних досліджень. Залишаються малодослідженими пам'ятки науки і техніки. Більшість з них і досі обліковується як пам'ятки історії або архітектури. Якщо у 1991 році на території Вінницької області діяло 39 цукрових заводів, з яких 37 було побудовано до революції, то сьогодні половина з них вже зникла, відповідно з часом зникне з пам'яті нащадків. Недостатня увага приділяється пам'яткам національних громад, що традиційно проживали на території регіону. Неявляючою проблемою є кадрове забезпечення охорони пам'яток. Якщо фахівців–істориків вистачає, то археологів, мистецтвознавців, архітекторів, дендрологів обмаль.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Д-604, оп. 1, спр. 51, арк. 1-15; ф. Д-799, оп. 1, спр. 115, арк. 1-17.

2. Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Зап. Отделения русской и славянской археологии Рус. археол. об-ва. – СПб., 1896. – Т. VIII. – Кн. 1. – С. 237-243.
3. Кривецький І. Рецензія // Зап. НТШ. – 1911. – Т. 104. – С. 204. – Рец. на кн. : Музей Подольського церковного історико-археологічного общества. Опись предметов старины / сост. Е.Сецинский. – Каменец-Подольск, 1909. – 105 с.
4. ДАВО, ф. Д-286, оп. 2, спр. 69, арк. 4-5.
5. Павлушков Н. Винница: ист. очерк / Н. Павлушков // Вся Винница : литер.-худ. календарь : справ. и адрес. кн. / С.Рехлис, Н.Павлушков. – К., 1910. – С. 6-18.
6. ДАВО, ф. Д-281, оп. 1, спр. 17, 28 арк.
7. Пам'ятки: археогр. щорічник. Вип.1 / упоряд. К.Климова та ін. ; Укр. держ. НДІ архів. справи і документознавства. – К., 1998. – С. 50-52.
8. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії. – К. ; Полтава, 1994. – С. 26.
9. Там само. – С. 45.
10. Реєстр знищених польських садиб [1917 року] : фрагмент / переклад з пол. та примітки С.В. Роїка // Подільський книжник. 2009 рік. / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва ; упоряд. Т.Р. Соломонова. – Вінниця, 2010. – Вип. 2. – С. 57-62.
11. Нестуля О. Біля витоків ... – С.110.
12. Там само. – С. 111.
13. Хроніка // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 150; Нестуля О. Біля витоків. – С. 116.
14. ДАВО, ф.Д-230, оп. 1, спр. 1923, арк. 20-22.
15. Нестуля О. Біля витоків... – С. 121.
16. ДАВО, ф. Д-230, оп. 2, спр. 10, арк. 2-5.
17. Наше минуле. – 1918. – №2. – С. 199-200.
18. Нестуля О. Біля витоків... – С. 121.
19. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листоп. 1918 – серп.1919 рр.: зб. документів і матеріалів. – К., 1962. – С.525.
20. ДАВО, ф. Д-286, оп. 1, спр. 98, арк. 565; Пам'ятки... – С.17.
21. ДАВО, ф. Д-255, оп. 1, спр. 133, арк. 217.
22. Там само, ф. Д-286, оп. 1, спр. 98, арк. 565.
23. Пам'ятки... – С.18.
24. ДАВО, ф. Р-254, оп. 1, спр. 227-а, арк. 3.
25. Там само, ф. Р-2625, оп. 2, спр. 115, арк. 79-80.
26. Там само, спр. 43, арк. 1.
27. Там само, ф. Р-907, оп. 1, спр. 8, арк. 68-69.
28. Там само, ф. Р-254, оп. 1, спр. 84, арк. 5зв.
29. Кот. С.І. Документы Государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы советской власти / С.І. Кот // Памятники истории и культуры Винницкой области. – К., 1990. – С. 11. – (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР ; вип. 8)
30. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Архів НБУВ, спр. 40, арк. 20.
31. ДАВО, ф. Р-2625, оп. 3, спр. 2, арк. 21зв.
32. Там само, ф. Р-254, оп. 1, спр. 18, арк. 16.
33. Там само, спр. 43, арк. 141-142.
34. Там само, арк. 143.
35. Там само, спр. 279, арк. 16.

36. Там само, спр. 227-а, арк. 79-80.
37. Там само, спр. 15, арк. 631.
38. Там само, ф. Р-400, оп. 3, спр. 15, арк. 4.
39. Там само, ф. Р-254, оп. 1, спр. 673, арк. 7; спр. 313, арк. 23.
40. Там само, ф. Р-847, оп. 1, спр. 313, арк. 23.
41. Там само, ф. Р-254, оп. 1, спр. 673, арк. 11 зв.
42. Там само, ф. Р-254, оп. 1, спр. 64, арк. 552-552 зв.
43. Там само, спр. 294, арк. 689-690.
44. Там само, ф. Р-256, оп. 1, спр. 696, арк. 17.
45. Там само, ф. Р-992, оп. 1, спр. 45, арк. 47.
46. Там само, ф. Р-925, оп. 2, спр. 206, арк. 93; спр. 206, арк. 99-100; спр. 499, арк. 204; ф. П-1, оп. 1, спр. 1087, арк. 35, 37.
47. Там само, ф. Р-925, оп. 1, спр. 124, арк. 170, 171, 190.
48. Там само, ф. Р-847, оп. 1, спр. 72, арк. 47.
49. Там само, ф. Р-925, оп. 2, спр. 165, арк. 20.
50. Там само, ф. Р-595, оп. 1, спр. 200, арк. 67.
51. Там само, спр. 326, арк. 70.
52. Історія Національної академії наук України: 1929-1933 : документи і матеріали. – К., 1998. – С. 397-399.
53. ДАВО, ф. Р-847, оп. 1, спр. 72, арк. 47.
54. Дубровський В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні / В. Дубровський // Наука на Україні. – 1927. – № 2-4. – С. 351-353.
55. Щербаківський Д. Культурні цінності в небезпеці / Д. Щербаківський // Життя й революція. – 1927. – № 1. – С. 98-99.
56. ДАВО, ф. Р-489, оп. 1, спр. 299, арк. 32-32 зв.
57. Там само, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 2, арк. 7 зв; оп. 2, спр. 13, арк. 4 зв.
58. Там само, ф. Р-151, оп. 1, спр. 149, арк. 286-287; ф. Р-522, оп. 1, спр. 392, арк. 4.
59. Там само, ф. Р-847, оп. 1, спр. 61, арк. 366; спр. 72, арк. 47.
60. Дубровський В. Поточні справи ... – С. 352.
61. Соломонова Т.Р. Вінницька філія Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН) як науковий центр (1920-1930) / Т.Р. Соломонова // Бібліотека в контексті світової культури, науки, інформації : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / Вінниц. ОУНБ ім. К. Тімірязєва. – Вінниця, 2007. – С.160-166.
62. Брилинг Г.Г. К истории Винницкого областного краеведческого музея : очерк / Г.Г. Брилинг // Історія музею у документах і спогада / Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 1998. – С. 60-61; Інвентарна книга Вінницького обласного краєзнавчого музею 1938 року.
63. ДАВО, ф. Р-2700, оп. 1, спр. 57, арк. 99.
64. Там само, ф. П-87, оп. 3, спр. 1, арк. 32-33.
65. Там само, ф. Р-151, оп. 9, спр. 15, арк. 2, 29.
66. Там само, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 2, арк. 4, 15, 20; спр. 3, арк. 6-10.
67. Там само, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 77, арк. 61.
68. Горбик В.О. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В.О. Горбик, Г.Г. Денисенко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 133.
69. ДАВО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 231, арк. 198.
70. Там само, арк. 198-220.
71. Кот С.І. Документы ... – С. 30.
72. ДАВО, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 2, арк. ; оп. 2, спр. 13, арк. 4-8.

73. Там само, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 35, арк. 23, 25-а – 25-з.
74. Там само, спр. 67, арк. 3, 19.
75. Там само, спр. 140, арк. 94.
76. Там само, ф. Р-4971, оп. 1, спр. 10, арк. 196.
77. Там само, ф. Р-151, оп. 9, спр. 619, арк. 44.
78. Там само, ф. Р-2700, оп. 5, спр. 77, арк. 61.
79. Там само, ф. Р-4971, оп. 1, спр. 10, арк. 56-63.
80. Там само, арк. 63-65.
81. Там само, арк. 56.
82. Там само, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 202, арк. 67.
83. Там само, арк. 36-66; спр. 284, арк. 12.
84. Там само, спр. 189(а), арк. 42-43.
85. Там само, ф. Р-2700, оп. 17, спр. 3100, арк. 10-11.
86. Там само, ф. Р-4971, оп. 8, спр. 40, арк. 39.
87. Борщевський В. Берегти і примножувати / В. Борщевський // Вінниц. правда. – 1978. – 1 серп.
88. Борщевський В. Гордість поколінь / В. Борщевський // Вінниц. правда. – 1976. – 7 жовт.
89. ДАВО, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 462, арк. 25-32.
90. Там само, ф. П-136, оп. 64, спр. 69, арк. 33-35.
91. Там само, ф. Р-4510, оп. 1, спр. 284, арк. 58-61.
92. Там само, ф. Р-2700, оп. 17, спр. 1735, арк. 364-407.
93. Там само, спр. 3356, арк. 117-144.
94. Там само, арк. 19-25.
95. Там само, арк. 116-121.
96. Там само, спр. 3100, арк. 26.
97. Памятники истории и культуры Винницкой области. – К., 1990. – 136 с. – (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР ; вип. 8)

СОЛОМОНОВА Т.Р., кандидат історичних наук, доцент